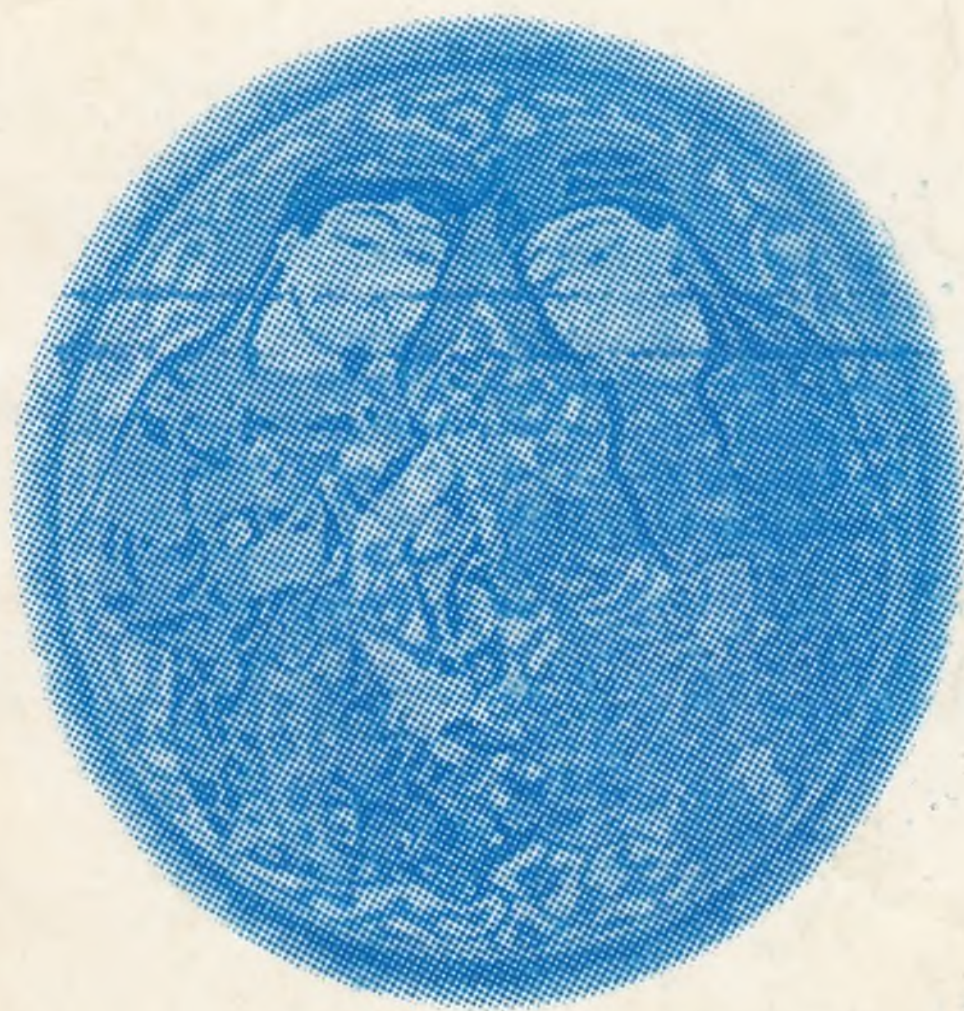

83.3(0)6

1185

Нодира Исомиддин қизи

ЭПИК ТАСВИР АНЪАНАЛАРИ

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдач

--	--

ГПК. Вяз. Б-192-20 мли.-84

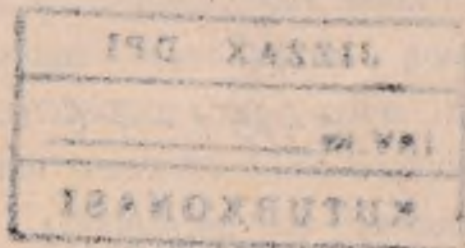
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҲЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ДАВЛАТ АДАБИЁТ МУЗЕЙИ

83.3(0)6
И 85

НОДИРА ИСОМИДДИН ҚИЗИ

ЭПИК ТАСВИР АНЪАНАЛАРИ

(Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи мисолида)

Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти

ТОШКЕНТ-2001

Абдулла Қодирий номидаги Жиззах Давлат педагогика институти
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия қилинган.

Масъул муҳаррирлар:
Ўзбекистон Республикаси Фан арбоби,
Беруний номидаги Республика Давлат мукофоти соҳиби,
филология фанлари доктори, профессор Наим Каримов

филология фанлари доктори, профессор
Саидбек Ҳасанов

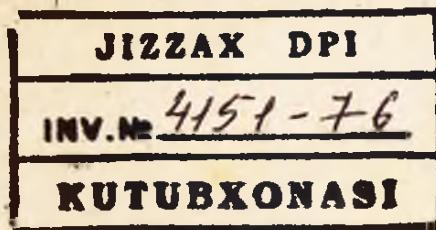
Такризчилар:
филология фанлари номзоди, профессор
Олимжон Жўраев

филология фанлари номзоди, доцент
Усмонжон Қосимов

Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романининг адабий манбаларини ўрганиш юзасидан қўлаб тадқиқотлар амалга оширилган. Шундай бўлса-да, асарнинг миллий-адабий манбаларини кўрсатиб бериш юзасидан ҳозирга қадар яхлит асар ёзилган эмас эди. Нодира Исомиддин қизининг «Эпик тасвир аъъаналари» монографиясида «Ўткан кунлар» романидаги халқ китоблари ва Навоий дostonларига хос эпик аъъаналар қиёсий ўрганилган, шу аснода адибнинг характер яратиш маҳорати, ўзига хос услуби, композицияси ва сюжети, тили ва бадиий тасвир воситалари тадқиқ этилган.

Э $\frac{4601000000 - 309}{M361(04) - 2001}$ гриф - 2001

ISBN 5 = 86484 = 043 = 2

© Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси
нашриёти, 2001 йил.

К И Р И Ш

XX аср ўзбек адабиётининг Чўлпон, Фитрат ва бошқа йирик вакиллари ижоди миллий қадриятлар билан боғлиқ бадий маданиятимизни ўрганишда бой материал беради. Бу улуғ сиймолар ичида буюк сўз санъаткори Абдулла Қодирий ижодий мероси алоҳида ўрин тутadi. “Ўзбек халқининг, - деган эди Президент И.Каримов, - маънавият ва маърифатини, миллий қадриятлари ва онгини юксалтириш йўлида ул зотнинг қилган меҳнати беқиёсдир. Юртимизда Абдулла Қодирий асарлари кириб бормаган бирорта ҳам хонадон бўлмаса керак. У фақат ўзбекларнинг эмас, балки Туркистон халқларининг ҳам севимли адиби, озодлик ва истиқлол куйчисидир”¹.

Сўз санъати мумтоз намуналарининг буюклиги шунда кўринадики, бу асарларни қайта-қайта талқин ва тадқиқ этиш ва ҳар гал уларнинг янги қирраларини топиш мумкин. Ўзбек романчилигининг тўнғич ва етук намунаси бўлмиш Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи ҳам шундай бадий баркамол асарлар жумласига киради. Яратилганидан буён ўтган етмиш йилдан сал ортиқ вақт мобайнида роман ҳар жиҳатдан “кўб ва хўб” ўрганилди. Шунга қарамай, унинг ҳали текширилмаган жиҳатлари ҳам оз эмас. Асарни халқ оғзаки ижоди ва мумтоз сўз санъати анъаналарининг таъсири нуқтаи назаридан тадқиқ этиш ана шундай ҳали махсус тадқиқот мавзуи бўлмаган масалалардан ҳисобланади. Зеро, буюк адиб ижодининг ўзига хослиги ва маҳоратининг шаклланиши, “Ўткан кунлар”нинг биринчи ўзбек тарихий романи сифатида майдонга келишида нафақат Шарқ ва Ғарб романчилиги, балки, энг аввало, ўзбек халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётимизнинг эпик анъаналари ҳам муҳим роль ўйнаган. Бинобарин, араб ва Ғарб романчилигидан ҳар қанча таъсирланган бўлмасин, Абдулла Қодирий ижодини миллий-адабий манбалардан ажратиб олиб ўрганиш мумкин эмас. Зеро, “халқимизни шу замоннинг “Тоҳир-Зухра”лари, “Чор дарвеш”лари, “Фарҳод ва Ширин” ва “Баҳром-гўр”лари билан таништириш”га² бел боғлаган адибнинг оғзаки ва ёзма адабиётимиздан етарли даражада хабардор бўлиши

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Т.: Ўзбекистон, 1995. 79-80-бетлар.

² Қодирий Абдулла. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1994. 6-бет.

ҳамда бу таъсирнинг “�ўткан кунлар”да бевосита ва билвосита акс этиши табиий эди. Халқимизнинг дostonчилик, эртақчилик санъатидан, мумтоз шоирларимизнинг бой адабий меросидан, биринчи навбатда, Алишер Навоийнинг энг яхши асарларидан баҳраманд бўлган Абдулла Қодирий ўз халқига янги бир адабий жанрни – романни тортиқ қилишга биринчилардан бўлиб журъат қилди. Бу ишга у шунчаки эмас, изчил ва пухта тайёргарлик билан киришди. У халқ оғзаки ижоди ва дostonчиликдаги бой тажриба ва анъаналарга таянган ҳолда умуминсоний ғоялар, олижаноб қаҳрамонлар, урф-одатлар ва бошқа миллий қадриятларни бадиий мужассамлаштиришни ўз олдига мақсад қилиб олди.

Абдулла Қодирийнинг мумтоз адабиётимиз даҳолари ижодидан, жумладан, Алишер Навоий “Ҳамса”сининг эпик анъаналаридан, биринчи навбатда, ишқ ва вафо дostonи саналмиш “Фарҳод ва Ширин” ҳамда “Лайли ва Мажнун” дostonларидан ижодий таъсирланиб, “зткан кунлар” романида бетакрор характерлар яратиши, ўзбекона миллий руҳни акс эттириши, ҳаёт манзараларининг ҳаққоний тасвирига эришишини ўрганиш ззбекистон мустақилликни қўлга киритган бугунги кунда давлатимиз томонидан илгари сурилайтган баркамол авлод тарбиясига билвосита ва бевосита хизмат қилади.

Халқ оғзаки ижоди ёзма адабиётнинг сарчашмасигина бўлиб қолмай, адибларимиз ҳамиша суяниб, қувват олиб келган битмас-туганмас илҳом манбаидир. Жаҳон адабиётида бу буюк манбадан у ёки бу даражада таъсирланмаган адиб, бу улуг уммондан сув ичмаган адабий асар йўқ ҳисоби. Гарсиа Маркес, Чингиз Айтматовдек замонамизнинг дунёга машҳур забардаст адибларининг халқ асотир ва ривоятларига тез-тез мурожаат қилишлари, ўз асарларини бу асотир ва ривоятлардаги чуқур ҳаётий фалсафа асосига қуришлари, таниқли ёзувчи Шукур Холмирзаевнинг “истиклoл адабиёти ривоятнамо адабиёт бўлади”, деб башорат қилиши¹ фольклор дурдоналарининг қиммати сира камаймаслиги, аксинча, мудом ошиб боришини яна бир карра тасдиқлайди.

“зткан кунлар” абадиятини таъминлаган омил ҳам худди шу - унинг бой фольклор ва ёзма адабиётимиз анъаналари пойдевори устига қурилганидир. Бу таъсирни биз асар тили, услубидан тортиб сюжет қурилиши-ю образлар оламигача – барча-барчасида кўрамиз.

¹ Холмирзаев Ш. Адабиёт, адабиёт, адабиёт... (Ш.Ҳамроев билан суҳбат)// ззувчи. - 1997, 15 январь.

Ўзбек адабиётшунослигида Абдулла Қодирий ижоди, хусусан романлари бўйича кўплаб илмий рисола ва монографиялар¹, диссертациялар² яратилган. Бу тадқиқотларда Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли, бадиий тили ва услуби, “Ўткан кунлар” романининг ғоявий-бадиий хусусиятлари ва миллий ўзига хослиги таҳлил этилган бўлсада, адиб ижодида Шарқ адабиётининг романтик-қаҳрамонлик намуналари табиатидан келиб чиқадиган адабий анъаналари мутлақо ўрганилмаган. Умуман, XX аср ўзбек адабиёти намояндалари ижодида йирик эпик асарларнинг майдонга келиши учун халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётимиз намуналарида эришилган бадиий тажриба ҳозирга қадар юзаки ўрганилиб, бу анъаналарнинг Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Ойбек сингари ёзувчилар ижодида тутган ўрни, улар маҳорати, бадиий услуби ва тилининг шаклланишига таъсири очиб берилмаган.

Ўзбек адабиётида роман жанрининг туғилиши ҳақида сўз борганида ҳақиқий маънодаги реалистик романнинг пайдо бўла бошлаганлиги 20-йилларнинг ўрталарига тўғри келиши эътироф этилади. Бироқ, бу эътироф ўзбек романларининг “ўтмиш”и бўлмаган, у айнан шу вақтнинг ўзида юзага келган, деган сўз эмас, албатта. Ўзбек реалистик романларининг пайдо бўлишида муҳим роль ўйнаган манбалар тўғрисида илгари ҳам ёзилган. Чунончи, С.Мирвалиев ёзади: “Кузатиш шуни кўрсатадики, ўзбек романларининг пайдо бўлишида бир неча муҳим омиллар – манбалар мавжуд бўлиб, улар ўзбек адабиётида роман жанрининг юзага келишида катта роль ўйнайди. Йирик адабиётшунос И.Султонов ўзининг “Ўзбек адабиётида социалистик реализм тарихидан” деган докторлик диссертациясида ана шу ҳақда гапириб, дейдики: “Ўзбек романининг туғилишида муҳим роль ўйнаган икки манбани: инқилобгача бўлган ўзбек гуманистик ва демократик адабиёти

¹ Алиев А. Абдулла Қодирийнинг тарихий романлари. – Т.: Фан, 1960; Қўшжонов М. Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1966; Мирвалиев С. Ўзбек романи. – Т.: Фан, 1969; Мирзаев И. Абдулла Қодирий. – Т.: Фан, 1975; Шу муаллиф. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси. – Т.: Фан, 1981; Лутфиддинова Х. Ёзувчининг эстетик идеали ва аёллар образи. – Т.: Ўзбекистон, 1994; Шу муаллиф. Лолазор ичидаги гул. – Т.: Ўзбекистон, 1994; Ғаниев И. Рухий гўзаллик қисмати. – Бухоро, 1994; Норматов У. “Ўткан кунлар” хайрати. – Т.: Ўқитувчи, 1996; Шу муаллиф. Қодирий боғи. – Т.: Ёзувчи, 1995; Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. – Т.: Халқ мероси, 1999.

² Абдурахмонова М. Абдулла Қодирийнинг психологик тасвир маҳорати: Филол. фан. номзоди ... дисс. – Т., 1977; Лутфиддинова Х. Ёзувчининг эстетик идеали ва аёллар образи: Филол. фан. номзоди ... дисс. – Т., 1994; Бобониёзов А. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида тасвирий воситалар ва тил бадиияти: Филол. фан. номзоди... дисс. – Т., 1995; Маҳмудова З. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романининг миллий ўзига хослиги: Филол. фан. номзоди... дисс. – Т., 1996.

ҳамда рус реалистик адабиётининг энг яхши анъаналарини ўзлаштириш тажрибаларини кўрсатиб ўтишга тўғри келади...". Аммо муаллиф фольклор ва воқелик сингари яна муҳим икки манбани негадир унутган. Аслида эса, ана шу икки манба илғор гуманистик демократик адабиёт ва рус реалистик адабиёти билан қўшилган ҳолда, ўзбек реалистик романини юзага келтирган”¹.

Роман жанрининг туғилиши тўрт манбага таянганини С.Мирвалиев “Ўзбек романи” монографиясида кенг таҳлил қилиб берган бўлиб, улар:

1. Тарихий ҳаёт – воқеликнинг ўзи.
2. Бой халқ оғзаки ижодиёти.
3. Мумтоз адабиётимизнинг бой анъанаси.
4. Рус, қардош ва жаҳон халқлари романчилиги.

Модомики, бу тўрт манба ўзбек романининг туғилишида асосий омил бўлган экан, ушбу рисолада биз “Ўткан кунлар” романининг миллий манбалари бўлган халқ китоблари ҳамда мумтоз адабиётимизнинг улуг вакили Алишер Навоий “Хамса”сидаги эпик анъаналар хусусида сўз юритамиз ва уларни қуйидаги тамойиллар асосида очиб беришга ҳаракат қиламиз:

– Абдулла Қодирийнинг халқ оғзаки ижодига муносабати масаласини ўрганиш;

– халқ китоблари анъаналарининг “Ўткан кунлар” бадиий қурилмасидаги ўрнини кўрсатиш;

– Алишер Навоий “Хамса”си эпик анъаналарининг “Ўткан кунлар”даги Абдулла Қодирийнинг тасвир усулига таъсирини ёритиш;

– “Ўткан кунлар” романи билан “Фарҳод ва Ширин” достонини қиёсий ўрганиш, улар ўртасидаги романтизм ва реализм ижодий методлари билан боғлиқ муштарак ва фарқли жиҳатларни белгилаш;

– Фарҳод ва Ширин ҳамда Лайли ва Мажнун образларидаги ишқ ва вафо қўшиғининг Кумуш ва Отабеклар тақдирида қайта жаранглаши мисолида анъанавийлик ва новаторлик муаммосини тадқиқ этиш.

Шунингдек, рисолада бугунги ўзбек романчилигида миллий-бадиий тафаккурнинг қарор топишида Абдулла Қодирий адабий тажрибаларининг аҳамияти масаласига ҳам ойдинлик киритишга уринамиз.

¹ Мирвалиев С. Ўзбек романи. – Т.: Фан, 1969. - 26-27-бетлар.

“ЎТКАН КУНЛАР” РОМАНИДА АНЪАНА ВА МАҲОРАТ

Эпиклик ва эпик тасвир “Ўткан кунлар” мансуб бўлган роман жанрининг негизида ётади. Бундай тасвирсиз қаҳрамонлар образини яратиш, кўп қатламли воқеалардан иборат сюжетни қуриш, асардаги конфликт ва коллизияларни юзага чиқариш маҳол. Шунинг учун ҳам эпиклик ва эпик тасвир тўғрисида муайян тушунча билан ушбу бобга киришиш мақсадга мувофиқ.

Уч адабий турдан бири “эпос” юнонча “сўз”, “қисса” маъноларини англатиб, ҳаётий воқеа ва ҳодисалар тўғрисида *объектив* нақл юритувчи, ҳикоя қилувчи адабий тур “эпос” деб юритилади. Эпик асарларда тасвир этилган барча воқеа ва ҳодисалар муаллифнинг истак-хоҳишисиз содир бўлади: қаҳрамонлар ўзларича яшайдилар, уларнинг хатти-ҳаракатлари, улар билан чамбарчас боғлиқ воқеалар сюжет муносабатларининг мантиғи билан асосланади.

Бундан бир қанча аср аввал “Шеърят санъати тўғрисида” деган асарида Аристотель Ҳомерга хос бадийий тамойил тўғрисида сўзлаб, унинг ўзида четда бўлган “ўзига алоқадор бўлмаган” воқеа ва ҳодисалар ҳақида нақл қилишини айтган. Воқеликни ана шу тарзда қайта ифодалаш фақат Ҳомергагина эмас, балки энг қадимги халқ оғзаки ижоди асарларига ҳам хос хусусиятдир. Белинский бу асарлар тўғрисида баҳс юритиб, уларда ёзувчиларнинг тасвир этилган воқеликка халқ кўзи билан қараганини айтган.

Эпосдаги энг муҳим нарсa воқеа ва ҳодисаларни қайта тиклаш, қайта ифодалашдир. Асарда иштирок этувчи қаҳрамонлар характерини бу воқеа ва ҳодисаларда иштирок эттирмай туриб очиш мумкин эмас. Эпик асарларда қаҳрамон яшаган, ҳаракат этган ва курашган муҳит тасвирига алоҳида эътибор берилади.

Эпик тасвир қаҳрамонларни бутун ҳаёти мобайнида ёхуд улар характери шаклланишининг энг муҳим даврларида ҳар томонлама кўрсатилган ҳолдагина тўлақонли бўлади. Бу йўналишдаги асарларнинг муаллифлари макон ва замонни тасвирлаш, хилма-хил ҳаётий ҳодисалар ва вазиятларни кўрсатиш, воқеликни турли нуктадан (муаллиф, воқеалар қатнашчиси, уларни четдан туриб кузатувчи персонажлар нуктаи назаридан) акс эттириш, қисса шакли (муаллиф номидан, иштирокчи тилидан, ёзишма, кундалик тарзида ва ҳ.к.)ни танлаш имкониятлари чекланмайди. Булар ҳаммаси эпосдаги мураккаб ҳаётий жараёнларни теран ва ҳар томонлама тушунтиришга ёрдам беради.

Санъатнинг ўзаро яқин соҳаларига хос приём ва воситалардан фойдаланувчи лирика ва драмадан фаркли ўлароқ эпос бадиий тилнинг адабиётнинг асосий элементи сифатидаги имконияларига бутунлай асосланади.

Адабий турлар назариясида мураккаб истилоҳий муаммолар сифатида “эпиклик” билан бирга “драматиклик” (“драматизм”), “лириклик” (“лиризм”) сингари сўзлар ҳам юзага чиқади ва улар у ёхуд бу асарнинг қайси адабий турга мансублигини эмас, балки бошқа хусусиятларни ифодалаб келади.

Эпиклик ҳаётни бутун мураккаблиги ва серқатламлиги билан улуғворона сокин бир шаклда идрок этишни, дунёга бўлган қарашнинг кенглигини ва уни яхлит бир тарзда тасаввур қилишни англатади. Шу муносабат билан Ҳомер дostonлари ва кейинги даврларда яратилган бир қатор асарлар (масалан, Л.Толстойнинг “Уруш ва тинчлиги”)да бадиий мужассамланган “ҳаётни идрок этиш” тўғрисида баҳс юритадилар. Эпиклик ғоявий-эмоционал йўналиш сифатида нафақат эпик асарлар, айти пайтда, драма (масалан, Пушкиннинг “Борис Годунов”и) ва лирика (масалан, Ойбекнинг “Раиса”си)да ҳам ҳозир бўлиши мумкин.

Эпиклик билан бирга ҳар бир адабий турда драматизм ва лиризм унсурлари ҳам бўлиши мумкин. Драматизм деб одатда қандайдир зиддиятлар, қарама-қаршиликларни кечириш изтироблари, ҳаяжон ва ташвиш билан боғлиқ кайфиятни, ҳолатни айтадилар. Ниҳоят, лиризм эса муаллиф, ҳикоянавис ёхуд персонаж нутқида ифодаланган кўтаринки эмоционалликдир. Агар шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, Л.Толстойнинг “Анна Каренина” ёхуд Ойбекнинг “Қутлуг қон” романилари, Ҳамид Алимжоннинг “Офелиянинг ўлими” шеърлари драматизм билан тўла эканлигини сезиш қийин эмас. Худди шунингдек, Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” ва Ойбекнинг “Навоий” романлари, Одил Ёкубовнинг “Муқаддас” ва Ўткир Ҳошимовнинг “Баҳор қайтмайди”, Уйғун ва Иззат Султоннинг “Алишер Навоий” ва А.Иброҳимовнинг “Биринчи муҳаббат” пьесалари ҳам нафис лиризм билан суғорилган.

Биз эпиклик ёхуд эпик тасвир деганда “Ўткан кунлар” романидаги драматизм ва лиризмдан холи бўлмаган эпик тасвир компонентлари йиғиндисини назарда тутамиз. Худди шу эпик тасвир компонентларидан маҳорат билан фойдаланиш натижасида Абдулла Қодирийнинг узоқ йиллар ва даврлар мобайнида халқ томонидан севилиб ўқилиб келаётган “Ўткан кунлар” романининг “сир”ини очишга ва бу “сир”нинг пайдо бўлишидаги халқ оғзаки

ижоди ва мумтоз адабиётимиз таъсирини кўрсатишга ҳаракат қиламиз. Бизнинг олдимизга қўйилган бу мақсад эса аввало, анъана ва новаторлик муаммоси ҳақида баҳс юритишни тақозо этади.

Адабиётшуносликда анъанавийлик ва новаторлик ўзаро боғлиқ, бир-бирини тақозо қиладиган ва бир-бирини тўлдирадиган адабий категориялар бўлиб, замонавийлик билан чамбарчас боғлиқдир. Новаторлик илғор адабий анъаналарни инкор этмайди, балки уларга таянади ва улардан ижодий фойдаланади.

Новаторлик, биринчидан, тарихий тараққиётнинг янги босқичи бўлган ҳозирги даврда рўй бераётган воқеаларни чуқур тушуниш, ҳаётий жараённинг энг қайноқ жабҳаларини бадий идрок этиш, иккинчидан, етакчи қаҳрамонлар образи орқали тасвир этилаётган даврни ёрқин ва ҳаққоний акс эттириш, учинчидан, инсон характери ва руҳий дунёсини чуқур очиқ бериш ва, ниҳоят, даврнинг муҳим ижтимоий ва маънавий муаммоларини дадил кўтариб чиқиш йўли билан намоён бўлади. Булар, биринчи навбатда, шаклга эмас, мазмунга оид масалалардир. Ижтимоий ҳаётнинг жадал суръатлар билан олға интилиши жараёнида муттасил рўй бераётган янги воқеа-ҳодисаларни илғаб олиш, ҳали тарих бисотига ўтмаган, тўла даражада тугалланмаган, яъни ҳамон шаклланиш ҳолатида бўлган ижтимоий тамойилларни белгилаш ва уларни бадий акс эттириш жараёнида бу тамойилларнинг тарихий истиқболини кўрсатиш, янги типларни, ёрқин индивидуал характерларни яратиш жуда мураккаб ва, айни вақтда, ғавқулдда муҳимдир. Қисқаси, бу масаланинг қийинчиликлари ва мураккабликлари жуда кўп. Новаторлик ана шу мураккаб ижодий жараёнда таркиб топиб ва намоён бўлиб боради. Унинг шаклланиши ва ривожланиши эса, биринчи навбатда, янги воқелик ва янги қаҳрамонларни, инсон характерларини бадий кашф этиш тамойилининг кучайиб боришида, айни вақтда, янги мазмунга мувофиқ келадиган янги бадий шаклларнинг вужудга келишида, улар ранг-баранглигининг ошишида, янги бадий воситаларнинг кашф этиб борилишида намоён бўлади.

Ҳар бир санъаткор ўз асари орқали мавжуд воқеликдаги айрим тамойилларга муносабат билдиради, ҳатто улар устидан ҳукм ҳам чиқаради. Бу ҳол ёзувчининг тасвир этилаётган воқеалар ва қаҳрамонларга муайян муносабатини китобхонларга ҳадеб таъкидлаб кўрсатишини ёки ўз қарашларини бўлар-бўлмасга очикдан-очик, қуруқ баён қилишини, образларни ўз ғоялари жарчисига айлантириб юборишини аңлатмайди. Бундай ҳол асарнинг бадий кучига салбий таъсир кўрсатиши, асар бадий

қимматининг пасайишига олиб келиши мумкин. Ҳақиқий новаторона яратилган асарларда бундай ҳол рўй бермайди.

“Улуғ санъаткорлар бадий ижод тажрибасига таянганлари ва ўша тажрибанинг энг яхши томонларини ўз асарларида мужассамлаштирганлари ҳолда, ҳар доим бирон янгилик яратганлар, янги фикр илгари сурганлар ёки гуё ҳаммага танишдек туюлган масалаларни янгича ёритганлар. Илмий тафаккур тараққиётидаги каби, бадий ижодда ҳам, ўтмиш тажрибаси янги-янги авлодлар томонидан ўзлаштирилиб, танқидий равишда қайта ишланиб, бойитилиб, чуқурлаштирилиб ва янги босқичга кўтарилиб келинади. Шу туфайли ўтмишдаги энг яхши анъаналарни давом эттирувчи санъаткорлар бадий ижод тараққиётига ўз ҳиссаларини қўшган новаторлар сифатида ҳам намоён бўладилар”¹.

Навоий дostonларидаги тасвир усуллари ва ифода шаклларида ижодий озикланган Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи шу хилдаги асарлар жумласидандир. Алишер Навоий ва Абдулла Қодирийнинг биз таҳлилга тортган асарлари тасвир этилган тарихий давр ва қаҳрамонларнинг янгилиги, ёрқин характерларнинг яратилиши, поэтик компонентларнинг уйғунлиги, тасвир тили ва услуби билан ўзбек адабиётининг ноёб асарлари сирасига киради.

Сўнгги чорак аср ичида Абдулла Қодирий асарлари, жумладан, “Ўткан кунлар” романи қайта-қайта ўқилиб, ўзининг холисона баҳосини олди. Романни қайта ўқиш жараёнида асардаги новаторлик белгилари, унинг бадий мукамаллиги, тилининг равонлиги, ёзувчининг қаҳрамонлар ички дунёсини очишдаги маҳорати ва бошқа кўпгина масалалар ўз талқини ва тадқиқини топди.

“Ўткан кунлар” романига бағишланган кўпгина тадқиқотларда Отабек ва Кумуш биби фожиалари сабабини ахтарганда тадқиқотчилар Абдулла Қодирий эскириб қолган урф-одатлар, “ота-она раъйи”, “кундошлик балоси” ва қора кучларни кўрсатишга кўп эътибор беради, шунинг учун ҳам конфликт синфий кураш тарзида эмас, “яхши” билан “ёмон”, “эскилик” билан “янгича” қарашлар, эзгу ниятли кишилар билан разиллар ўртасидаги кураш тариқасида юзага чиқади, деб таъкидлашади. Бу фикр, умуман, тўғрига ўхшаб туюлсада, бизнингча, асосли эмас. Кишилиқ жамияти тарихида ижтимоий кураш ҳамиша ҳам баррикадаларда, очиқ тарзда намоён

¹ Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1995. 185-186-бетлар.

бўлавермайди. Унинг ички, сокин кўринишлари ҳам мавжуд. Масалан, оилавий зиддиятлар жамиятдаги ижтимоий конфликтларнинг акс-садоси ёки бир бўлаги эмасми? Қолаверса, романдаги воқеалар асосан бир синф вакиллари орасида содир бўлади. Отабек ўзига тўқ, ҳаётдан нолиш учун асоси бўлмаган оиладан чиққанига қарамай, замон пўртаналари унинг осойишта қайиғини ҳам чайқатиб юборади ва, ниҳоят, парчалаб ташлаб, унинг ўзини қирғоққа улоқтириб юборади.

Агар Абдулла Қодирий Юсуфбек ҳожи ёки Отабекдаги исёнкорликни кўрсатишга янада кучли урғу бериб, уларни ўзлари мансуб бўлган синфга бутунлай қарши ҳаракат қилдирганида, ҳаёт ҳақиқати бузилган бўлиши мумкин эди. Юсуфбек ҳожи ва Отабек эл-юрт ҳаётида рўй бераётган воқеаларга қанчалик танқидий қарамасинлар, зулмга, зулмни туғдирувчи кучларга қарши қанчалик норозилик билдирмасинлар, барибир, улар ўзлари яшаган даврнинг фарзандларигина эдилар, холос. Тўғри, улар дунёқарашида жадидона руҳ, маърифатпарварлик унсурлари устун эди. Улар жамиятни маърифий ислохотлар ўтказиш йўли билан янгилаш ва яхшилаш тарафдори бўлган жадидларга руҳан яқин кишилар эди. Юсуфбек ҳожининг уйида бўлиб ўтган ўтиришда қипчоқ қирғини муносабати билан жамиятнинг бузилгани, бошқарув тизимининг ярамаслиги, амир амалдорларининг шахсиятпараст ва манфаат-парастлиги, узоқни кўра олмаслиги хусусида баҳс-мунозара бўлганда Пирназар жаллоднинг ёмонларнинг бошини олиш йўли билан жамиятни тозалаш ҳақидаги фикрига қарши ҳожи қуйидаги сўзларни бежиз айтмайди:

“ - Бизнинг каттадан-кичигимизнинг, - деди ҳожи, - топқан-тутқанимиз фақат бош олиш... Биз ўйлаймизки, гўё бош олиш билан олам тинчидир ва биз ўз хоҳлаганимизни қила оламиз. Тузик, жаллод айткандек, ёмоннинг бошини олмоққа мен ҳам қарши эмасман ва лекин бунинг нозик шартлари бор: аввало, манфаати шахсиясидан воз кечиб, фақат эл бахти учун бош тикканлар жамоаси керак ва бу жамоанинг ўз маслаки йўлида кузаткан маълум бир нишонаси бўлмоғи зарур. Ана шундан кейин ҳалиги нишонага қараб интилишда оёғ остига элашкан чўп-хасларни супира бориш лозим. Мана шундагина тўкилган қонлар ўринлик ва машруъ, берилган бошлар чин қурбон ҳисобланадирлар”¹.

¹ Қодирий Абдулла. Ўткан кунлар. Мехробдан чаён. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1994. 319-бет (Бундан кейин ушбу нашрга мурожаат этилганда кўчирма олинган саҳифа қавс ичида қайд этиб борилади).

Адабиётшунослар одатда у ё бу ёзувчи қаҳрамонларининг синфий чекланганлиги хусусида баҳс юритадилар. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, Абдулла Қодирий феодал давр фарзандларини ўзлари яшаган давлат тузумига қарши қўя олмаган ва бу ҳолни эътибордан қочирмаслик керак.

Абдулла Қодирий ўз романи олдида қаҳрамон характерининг давр билан чамбарчас алоқада шаклланишини кузатиш ва таҳлил қилиш вазифасини қўймаган. Натижада ёзувчининг бош қаҳрамонлари асарга ижтимоий муносабатларнинг тайёр маҳсули сифатида кириб келганлар. Асарда маиший ҳаёт манзаралари ёрқин ва ҳаққоний тасвирланган бўлса ҳам, унда тарихий даврнинг чуқур ижтимоий таҳлили берилмаган, яъни давр унда кўпроқ тарихий фон ролини ўйнаган, холос.

Абдулла Қодирий реалистик тасвир услубининг XX аср адабиётида пешқадамлик қилиши лозимлигини тўғри тушунган. Шунинг учун ҳам ўз салафлари ижодий тажрибасидан муттасил ўрганган ҳолда бу услубнинг ўзига мос янги тамойилларини ишлаб чиқди ва улардан ўз романида тўғри фойдаланди.

Адабиётшунос Л.Климович: “Абдулла Қодирийнинг тарихий роман жанрига мурожаат қилганлигининг ўзи ўзбек адабиёти учун чин новаторлик бўлди”, - деб баҳо берганида жуда ҳақ эди¹.

Новаторлик, биринчи навбатда, ижодий фикрлашдан бошланади. Ёзувчи фикрида янгилик, ўткирлик бўлиши керак. Унинг қарашлари, ўй-мулоҳазалари ҳаётнинг энг чуқур қатламларини теран ёритиб бериши шарт. Ижодкор оддий кишидан, ўрта маълумотли замондошидан фарқ қилиши зарур. Бу унинг қайноқ ҳаёт ичига кириб бориш, бошқалар кўра олмаган нарсаларни кўриш, ҳис қилиш ва уларни юракларни тўлқинлантирадиган даражада ёрқин ва рангин акс эттириш қобилияти билан белгиланади. Алишер Навоий ва Абдулла Қодирийдаги бадий тафаккурнинг ўткирлиги ва кўламдорлиги асарларининг салмоқли бўлишига олиб келган ва улар яратган асарларнинг бадий қимматини белгилаб берган.

Абдулла Қодирий ўтмишни – “тарихимизнинг энг қирлиқ, қора кунлари бўлган кейинги “хон замонлари”ни янги давр ғоялари билан йўғрилган ҳолда акс эттирди. Куш учиб, қанчалик баландликка кўтарилса ҳам, барибир уяси ердадир. Адабиёт ва санъатда ҳам худди шундай. Санъаткор узок ўтмиш тарихининг қанчалик теран жойларига кириб бормасин, барибир, ўз даврига

¹ Климович Л. Наследство и современность. - М.: Советский писатель, 1975. - С. 8-9.

кайтади, тўғрироғи, ўз даврининг юксак мезонлари асосида ўтмишга назар ташлайди. Қисқаси, тарихий ўтмиш материалларини, тарихий сиймолар ва воқеаларни бугунги кунга хизмат қилдира билиш катта бадиий маҳоратнинг белгисидирки, бу нарса “Ўткан кунлар” романида равшан кўринади.

Адиб халқимиз тарихига назар ташлар ва шу тарихнинг “энг қирлик” саҳифаларини тасвирлар экан, бу билан унинг миллат сифатида ўзлигини англашига, ўз истиқболини янада аниқроқ кўришига ёрдам бергандек бўлади. Агар шу жиҳатдан, асарнинг ғоявий бойлиги ҳақида гапирадиган бўлсак, унда эл-юртнинг мустақиллиги, бирлиги, тотувлиги, тинчлиги масаласи асосий пафос даражасига кўтарилганини айтиш ўринлидир. Асарнинг асосий қаҳрамонлари Отабек ва Юсуфбек хожилар ўз юртининг, халқининг истиқболи, фаровонлиги ва осойишталиги йўлига ҳаётларини, жонларини тиккан фидойи инсонлардир.

“Биз, - деб ёзган эди Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримқул Қодиров, - “Ўткан кунлар” романига бугунги истиқбол ғоялари нуқтаи назаридан янгича ёндашмоғимиз керак. Ана шунда ҳалигача баралла айтилмаган бир ҳақиқатни – Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида ўзбек халқининг мустақил давлат бўлиб яшаган даврларини теран бир қўмсаш билан тасвирланганини пайқаймиз”¹.

Абдулла Қодирий романларида тасвирланган асосий қаҳрамонлар ўзларининг ҳаётийлиги, табиийлиги, қалбларининг тоvlanма жилвалари, маънавий юксаклиги, жозибаси, сир-асрорларга бой олами билан кишини мафтун этади. “Ўткан кунлар”да ҳатто ўзига тўқ, бадавлат оилада тарбияланиб, вояга етган Юсуфбек хожи, Мирзакарим қутидор сингари жамиятнинг сара кишилари паноҳида бўлган Отабек билан Кумушнинг ҳам чинакамига бахтли бўлишлари учун имконият йўқлигини кўрсатиш – ёзувчининг асосий мақсадларидан бирини ташкил этади. Ёшларнинг бахтли бўлиши йўлида ғов бўлиб турган кучларни кўрсатиш хоҳиши Абдулла Қодирийдан ўтмиш ҳаётдаги тўлиб-тошиб ётган иллатларни, кучли тўсиқларни, ранжу машаққатларни янада қабартириб тасвирлашни ва ёрқин бадиий гавдалантиришни тақозо қилар эди. Адиб шу мақсадига мувофиқ келадиган қаҳрамонларни топди, уларнинг “Тоҳир ва Зухра”лар, “Фарҳод ва Ширин”лар билан ҳамоҳанг бўлган образларини яратди.

¹ Қодиров П. Абдулла Қодирий қаҳрамонлиги// Ўзбекистон овози. 1992, 11 апрель.

Замонавий рух “Ўткан кунлар” романининг бутун бадиий тўқимасида, тили ва тасвир маданиятида ҳам ёрқин намоён бўлади. “Асарда замон руҳисиз китобхонга таъсир кўрсатиб бўлмайди”, - деган эди рус ёзувчиси М.Пришвин. - Асар ичидаги воқеалар нима тўғрисида бўлмасин ва улар замонавий мавзудан қанчалик узоқлашмасин, барибир, ички мавзу доимо замонавийдир”¹.

Абдулла Қодирийнинг тарихий мавзудаги романи ўзининг замонавийлиги ва “ички мавзусининг доимо замонавийлиги” билан ҳали-ҳамон кенг китобхонлар оммасини мафтун этиб, уларга кучли таъсир кўрсатиб келяпти. Бу романларда замонавийлик ёзувчи бадиий тафаккури, воқеликни билиш усули, тарихий ўтмишга қандай муносабатда бўлиш ва уни тасвирлашдаги нуқтаи назар, образларни яратишдаги ғоявий-эстетик тамойиллар сифатида мавжуд ва устувор аҳамиятга эга.

Ўзбек адабиётининг 20-30-йилларда яратилган бошқа баркамол намуналари каби бу роман ҳам адабиётимизда реализм тамойилларининг тасдиқланишида ҳал қилувчи роль ўйнади. Биз бу ерда кишиларни ва уларнинг ҳаёт шароитини бўяб-бежамасдан, ҳаққоний акс эттиришга қаратилган тасвир маданиятини, яъни етук реализмни кўзда тутамиз. Абдулла Қодирийнинг тарихий романлари реализмнинг барча талабларига жавоб беради ва сирасини айтганда, ўзбек адабиётида реализмнинг етакчи тасвир услуби сифатида тантана қилишида муҳим роль ўйнади.

“Ўткан кунлар”, биринчи навбатда, тарихий романдир. Абдулла Қодирий ўз асарида тасвирламоқчи бўлган давр ҳаётини жуда яхши билган. Ёзувчи бир неча хонлар замонини бошидан кечирган отаси Қодир бободан жуда кўп қизиқарли воқеаларни эшитган. Бундан ташқари, Худоёрхоннинг охирги хотинларидан бири Розия ойим билан учрашган ва Қўқонда бир ой қолиб, ундан кўпгина қизиқарли ва характерли эсдаликларни ёзиб олган. Шунингдек, у Қўқон хонлигининг сўнгги даврига оид кўпгина тарихий манбаларни ҳам синчиклаб ўрганган.

Аммо Абдулла Қодирий асарни ёзишга киришар экан, тарихий фактлар занжирига, муайян тарихий воқеалар силсиласига боғланибгина қолмай, ўз мақсадидан, роман концепциясидан келиб чиққан ҳолда тўқима воқеалар ва тўқима қаҳрамонлар образини ҳам яратди. У Отабек ва Кумушнинг бахтсиз севгиси, руҳий ва маънавий гўзаллигини тасвирлашда ўзини тарихий фактлар доираси билан чеклаб қўйишни истамади. Бу ҳол асарда тарихий ҳақиқатнинг

¹ Кўчирма қуйидаги китобдан олинди: Кулжонов А. Замонавийлик ва ижодий метод. - Т.: 1976. 61-бет.

бадий ҳақиқатга айланишини тўла таъминлади. Абдулла Қодирий ижоди билан бошланган ўзбек тарихий романларига хос тўқима сюжет ва тўқимача ҳаёт ва ҳаётнинг қадимий қадимлар тасвири ҳозирги насримизнинг устувор ва асосий хусусиятларидан бири бўлиб қолди.

Ўзбек адабиётшунослигида замонавийлик муаммосини бир томонлама кўпинча юзаки ўрганишнинг сабабларидан бири анъана билан замонавийликнинг ўзаро диалектик алоқасини, замонавийлик замиридаги вужудга келган новаторликни бирёқлама тушуниш ва талқин этиши кўрилади. Аслида замонавийлик доимо анъана ва новаторлик масалалари билан чамбарчас боғлиқ муаммодир. Бу масалага таниқли олим М.Юнусовнинг “Традиция ва новаторлик проблемаси” номли монографияси алоҳида эътибор берган.

М.Юнусов ўз асарида, биринчи навбатда, “ёш ўзбек шеърляти”нинг новаторлик хусусиятларини аниқлашга интилган ва бу ўринда кўпроқ ижтимоий воқеликнинг янгилигига алоҳида эътибор қаратган. Воқеликнинг янгилиги ва шу асосда долзарб фикрни айтишга интилиш – бу ҳали асарнинг юксак бадийлиги, деган сўз эмас, албатта. Санъат асари ўзининг чуқур ҳаётга янгилик ва чинакам бадиияти билан тирик.

Адабиёт ва санъатдаги замонавийлик ҳаётни ва унда рўй бераётган муҳим, жиддий ўзгаришларни бадий ўзлаштириш, уларни ҳаққоний ва гўш бадий образлар орқали акс эттиришда зухур бўлади. Агар “Ўткан кунлар” романига шу нуқтаи назардан ёндошсак, кўйидаги ҳолатларни кўрамиз:

Биринчидан, мумтоз адабиёт ва оғзаки ижод намуналаридаги эпик тасвирдан фарқли ўлароқ Абдулла Қодирий ўз асарида икки бадий қатламдан фойдаланган. Агар бу қатламларнинг бири ёзувчининг бадий фантазияси асосида майдонга келган бўлса, иккинчиси роман воқеалари кечган тарихий давр ҳақиқатини ифодаловчи қатламдир. Отабек Кумушнинг мураккаб ҳаёти ва тақдири тасвири романда тахминан ҳақиқат китоблари ё ёзма адабиётнинг эпик намуналарда бўлгани каби бадий тўқимача кучи билан ҳаракатга келади. Аммо Абдулла Қодирий романдаги бу бадий қатламни қанчалик маҳорат билан тасвирламасин, асар тўқимасига тарихий даврнинг реал манзаралари кириб келиши билан асар реализми ёрқин бўлади, китобхоннинг Отабек ва Кумуш образларини реал кишилар сифатида идрок этиши объектив жараён ўлароқ юз беради. Худди шу нуқтада ёзувчи бадий тасвирга новаторлик белгиларини дадил олиб киради.

“Ўтган кунлар” романи, - деб ёзган эди Ойбек, - тарихий сюжетга эга. Ҳақиқатдан асарда жуда кўп тарихий воқеалар, фактлар тасвир этилади. Ёзувчи тарихий материалларни кўпроқ киритиб, асарда тарихий турмушни акс эттиришга, тарихий манзарани таъмин қилишга муваффақ ҳам бўлади. Воқеалар чиндан ҳам тарихий бир шароитда, тарихий картиналар доирасида инкишоф қилинади. Воқеаларнинг давомида ёзувчи обстановкани шундай тасвирлайдики, чиндан ҳам бўёқлар турмушнинг тарихий хусусиятга эга эканини гавдалантиради”¹.

Ойбек “Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли” деган тадқиқотида биз тарихий давр тасвири ёхуд ҳақиқати деб атаган қатламни бадиий хроника, дейди. Ана шу бадиий хрониканинг анъанавий эпик тасвирга олиб кирилиши адабнинг, сўзсиз, новаторлигидир.

Иккинчидан, агар халқ китобларида ҳам, мумтоз адабиёт намуналарида ҳам эпик тасвир қарийб бир хил оҳанг ва ритмда давом этган бўлса, “Ўтган кунлар”даги тасвир ранг-баранг шакл ва оҳанг касб этади; воқеалар тақозоси билан гоҳ тезлашиб, гоҳ секинлашади, ички монолог, лирик кечинма, сир саклаш каби тасвир воситалари ва усуллари романдаги эпик тасвирга янги-янги тўлқин бериб турадики, бу ҳам биринчи, иккинчи ва учинчи бобларда қиёс қилажамиз халқ ижоди ва мумтоз адабиёт асарларида ёрқин тус олмаган.

Худди шу нарсадан келиб чиқувчи учинчи бир хусусият шунда кўринадики, Абдулла Қодирий эпик тасвирга полифонизмни, кўп овозлилиқни олиб киради, “қиссадан ҳисса” қабилидаги киритма воқеалар тасвиридан фойдаланди. Чунончи, романнинг бадиий қурилмасига ўзгача жозиба бағишлаган уста Алим ҳикояси шундай “қиссадан ҳисса”дир.

Тўртинчидан, Абдулла Қодирий томонидан қўлланган тасвирдаги новаторлик белгилари пировардида шундай манзара яратадики, бу манзарада халқ ҳаёти ҳам ўз фожиалари, ташвишлари ва муаммолари билан гавдаланади. Ўтмиш ва ҳозирги (асарда тасвирланган) давр, халқ ва бош қаҳрамонлар, истибдод ва адолатли замон орзуси сингари жуфт ҳодисалар асардаги эпик тасвир жараёнида аниқ қирралар касб этиб боради.

Ойбек мазкур романни таҳлил этар экан, яна бир муҳим масалага диққат-эътиборимизни қаратиб, бундай ёзган эди:

¹ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. XIV том. - Т.: Фан, 1979. 122-бет.

“Тавсиф бошқа, образ-характер бошқа. Воқеалар образлардагина конкрет тажассумга, типик чизгиларга эга бўла оладилар. “Тошкент қамалда” ва “Азизбек” деган парчаларда ҳам ёзувчининг асосий қиёми деталь, тавсиф беришдир. Бунда “калла миноралар”, қўрғонлар, мудофаа чоралари, у замоннинг сипоҳлари мукаммал тасвирланади, катта воқеаларга субъектнинг муносабатини кўрсатишга, айрим шахсларнинг кечинмалари орқали беришга тиришилсада, аммо тавсиф буни босиб қўяди... Тавсиф, тарихий фактларни кўрсатиш кўпинча одамларнинг иштироки билан бир қадар жонланади”¹.

Ойбек эътиборини қозонган тавсиф санъати романда тасвир санъати билан қўшилиб, тарихий давр ва қаҳрамонлар ҳаётининг мукаммал манзарасини яратганки, бадиий тасвирдаги бундай мукаммаллик ва тугалланганликнинг “Тоҳир ва Зухра” халқ китоби, “Хамса”га кирган “Лайли ва Мажнун” ёхуд “Фарҳод ва Ширин” достонидан топишнинг иложи йўқ. Ана шу тасвир мукаммаллиги романнинг бешинчи, муҳим хусусиятидир.

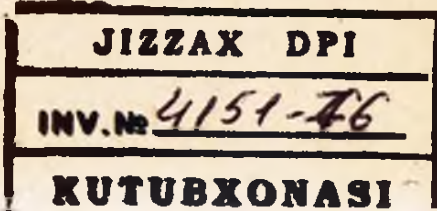
Хуллас, романдаги эпик тасвирнинг ана шу муҳим белгилари туфайли асар персонажлари ёрқин, тўлақонли образ даражасига кўтарилади. Бу образлар замирида ётган миллий ва маънавий қадриятлар, олижаноб инсоний фазилятлар – замонлар ўтсада – ўз қадр-қимматини йўқотмайди. Улар замонавийлигининг асоси худди шундадир.

Новаторлик фақат тасвир усуларидагина эмас, айтилиши вақтда қаҳрамонларнинг танланишида ҳам аниқ кўзга ташланади. Асарда мураккаб воқеалар ва хилма-хил қаҳрамонлар ўртасидаги муносабатнинг акс эттирилишида ҳам, улар руҳий оламининг очилиши ва қиёфасининг гавдалантирилиши, тилининг индивидуаллаштирилишида ҳам, композиция ва сюжетнинг ишланишида ҳам Абдулла Қодирийнинг ўзига хос маҳорати аниқ сезилади. Романнинг бутун руҳида новаторлик, унга жасорат билан интилиш руҳи уфуриб туради.

Абдулла Қодирийнинг новаторлиги адабий тилдаги сохта бўёқдорлик; ортиқча дабдабавозликка қарши ўлароқ воқеалар ва қаҳрамонларни тил материали орқали ёрқин бўёқлар билан ифодалашга интилишида ҳам жуда равшан кўринади.

Улкан адиб Ойбек: “Абдулла Қодирий малакали ёзувчи, ҳаммамиз кўлдан қўймай ўқийдиган ўзбек адабиётининг биринчи улкан ва гўзал

¹ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. XIV том. - Т.: Фан, 1979. 125-126-бетлар.

романларининг авгори эди. У туғма эпик ёзувчи, кенг кўламдаги мастер, юксак маънодаги реалист санъаткор эди”¹, деганида тўла ҳақлидир.

Адибнинг ўғли Ҳабибулла Қодирий ўз мақолаларида “Ўткан кунлар”да тасвирланган айрим образларнинг тарихий замири борлигига, айрим прототиплари мавжудлигига имо-ишора қилгандай бўлади.

Ҳаётдаги янги тамойилларнинг қарор топишига қаршилик кўрсатадиган кучлар оз эмас. Уларни акс эттиришда реалистик асосларнинг кучайиб бориши ва ғоявий-эстетик тамойилларнинг янада чуқурлашуви, биринчи навбатда, санъаткорларнинг воқеликни чуқур тушуниши, фаол ижод қилиши, ижодда эса муттасил изланишлари туфайли содир бўлади.

Агар “Ўткан кунлар” романига шу жиҳатдан назар ташланса, асарнинг бадиий ютуқларидан бири жаҳолатнинг пўлат чангали бутун жамиятни, ҳатто имтиёзли синф вакиллари ҳам бўғиб ташлаганининг ёрқин лавҳаларда кўрсатилишида деб, баҳолаш мумкин.

Адиб жамиятнинг илғор фикр кишиларни барча инсоний ҳақ-ҳуқуқлардан маҳрум қилиб, оғир фожияларга дучор этишини Кумуш ва Отабек муҳаббати мисолида ёрқин намоиш этган. Романи ўқиб, шундай мулоҳазага борамиз: модомики, ҳаёт имтиёзли табақа вакилларига нисбатан шу даражада бешафқат экан, оддий меҳнаткаш халқнинг эрк ва ҳақ-ҳуқуқлари хусусида сўзлаб ўтирмаса ҳам бўлади.

“Ўткан кунлар” романининг ўлмас асар даражасига кўтарилишининг сабаби шундаки, ёзувчи ўз ғоясини юксак бадиий шаклда ифодалай олган. Яъни, ёзувчи олға сурмоқчи бўлган ғояни ифодалаш учун энг муҳим манбага суянган, зарур воситани тўғри танлай олган ва ундан унумли фойдаланган. Булар ўша даврга хос жонли ва типик ҳарактерлардир.

Абдулла Қодирий XX аср бошларида Европада урф бўлган, лекин омма тушунмайдиган мураккаб усулда ёзишни талаб қилувчи, мумтоз адабиётнинг баъзи “эскирган приёмлари”дан фойдаланишни қораловчи танқидчиларга жавобан ҳақли равишда ёзган эди: “...бу эски приём жўрттага халқимизнинг савиясини эътиборга олиб қабул қилингандир. Халқнинг завқини, руҳини назарда тутилмаса, “сўнгги приём” деб Европанинг сўнгги модасини тақдим қилинса. Бундан нима маъно чиқариб бўлар эди... Вақтики, биз, кўпчилик ишчи ва деҳқон оммасига ёзар эканмиз, “эски приём билан ёзади, бинобарин

¹ “Ўзбекистон маданияти”, 1966 йил, 1 октябрь.

алайхи бу ёзувчига биринчи номерни бермаймиз” қабилдаги танкидлардан кўркмаймиз”¹.

Абдулла Қодирий замонасидан узоқ ўтмиш материалига мурожаат этар экан, ўз асарининг мазмунан салмоқдор бўлишига, уни замондошлари учун муҳим бўлган ижтимоий муаммолар билан боғлашга интилади. Отабек ва Кумуш муҳаббати тарихини икки оғиз сўз билан ифодалаш мумкин: ота-она орзуси билан уйланиши натижасида бир-бирларидан фожиали равишда жудо бўлган қиз ва йигит Шарқ халқлари учун оддий бир ҳодиса эди. Бу ҳодиса кишиларнинг онгига шунчалик ўрнашиб кетган эдики, кўпчилик унинг ғайриинсоний экани ва одамлар учун фожиали бўлишини ҳатто сезмас ҳам эди: бу ҳодиса маиший ва ахлоқий норма қаторига кириб кетган, миллионлаб кишилар ота-она орзуси билан оила қуриб, муҳаббат нима эканини, муҳаббатсиз ҳаётнинг ҳаёт эмаслигини билмай, дунёдан ўтиб кета берадилар. Кумуш ва Отабек тақдири орқали ёзувчи муҳаббатдек ёниқ ва гўзал ҳиснинг жамият ҳаётидаги ўрнини кўрсатиб берди, миллионлаб кишиларга ҳақиқий одамларга ўхшаб яшашни ўргатди, уларда шундай яшашга интилиш туғдирди.

Абдулла Қодирий маҳоратининг яна бир қирраси шундаки, икки ёшнинг муҳаббати можароси ёрдамида у ғоят муҳим ижтимоий ғояни ифодалаш ва феодал тузумни “тарихимизнинг энг қирлик, қора кунлари” сифатида фош қилишдан ташқари, ҳозирги замонни қадрлашга чақиради ва китобхонларни ўтмишнинг ҳозирги замондаги сарқитлари билан курашга даъват этади.

Буёқ ёзувчилар ўз замонасининг энг муҳим ҳаётий ҳодисаларини тасвирлаши, жамият тараққиёти учун жуда зарур масалаларни ўртага ташлаши билан авлодлар учун мўътабар сиймолар бўлиб қолади.

Қолоқ жамият фақат зулми билангина фарқланмайди. Зулмга мувофик урф-одатлар яратади, кишилар руҳиятида турғунлашиб қолган айрим қусурларни, ярамас одатларни мустаҳкамлайди. Бу урф-одатлар, турғун психологик белгилар эса жамият ўтказаятган зулмни оклайди, улар орқали халқ бошига тушадиган фожиавий ҳолатлар яна ҳам даҳшатлироқ маъно касб этади.

Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар”да масаланинг бу томонини ҳам йирик планда кўрсата олади. Шу хилдаги жамият яратган урф-одатлардан бири – ота-она орзуси эди. Ёшлар топган бахт, муҳаббат ота-она томонидан доим ҳам

¹ Қодирий А. Ўткан кунлар ва “Ўткан кунлар” танкиди устида баъзи мулоҳазалар// Абдулла Қодирий. Кичик асарлар. – Т.: Ўздавнашр, 1964. 195-бет.

“ЎТКАН КУНЛАР” РОМАНИ ВА ХАЛҚ КИТОБЛАРИ

Халқ сўз санъатининг ҳормас ижодкоридир. Халқ бадиий ижодиёти эса жамият тарихининг, меҳнаткаш омма орзу-умидларининг бадиий кўзгуси бўлиб, у ёзма адабиётнинг тараққиётига ҳамиша самарали таъсир кўрсатиб келди. Шу билан бирга, халқ яратган асарлар китобот қилинди, шоир ва адиблар томонидан ижодий ишланди. Шу тариқа, оғзаки ва ёзма адабиётни бир-бирига чамбарчас боғловчи “халқ китоблари” деб аталган бадиий асарлар туркуми вужудга келди.

Сўз санъатининг сарчашмаси бўлган фольклор барча даврларда халқ ҳаётининг доимий йўлдоши, энг илғор, энг ғоявий адабиёт эди. Халқ бадиий ижодининг ажойиб ёдгорликлари бутун-бутун авлодларнинг онги ва фикрини ўстириш, уларнинг эстетик дидини тарбиялаш, маънавий дунёсини бойитишда мислсиз катта роль ўйнаб келган. Шоир ва фольклоршунос Ҳамид Алимжон: “Халқ ўз бошидан қора кунларни кечириб турган бир вақтда ҳам яратади, ижод қилади. Мамлакат қабристон тинчлигига кирган ва унда ҳоким феодалларнинг жарчилари кичқириб турган вақтда ҳам халқ яратар эди. Реакциянинг энг қора йилларида меҳнаткаш халқ орасида юз берган ҳар қандай интилиш бўғзидан бўғилиб турган кунларда ҳам халқ яратар, куйлар эди”¹, - деб ёзган эди.

Ўрта Осиёда “Алпомиш”, “Тўрўғли” туркуми дostonлари, “Абo Муслим жангномаси”, “Сиёвуш қиссаси”, “Ҳазрат Али қиссалари”, “Шoҳномаи туркий” каби эпик қиссалар кенг тарқалган. “Тоҳир ва Зухра”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Баҳром ва Гуландом”, “Гулфараҳ”, “Санобар”, “Бўз ўғлон”, “Юсуфбек ва Аҳмадбек”, “Ошиқ Ғариб ва Шoҳсанам”, “Вoмик ва Узро”, “Ойсулув”, “Кунтуғмиш”, “Равшан”, “Рустам”, “Ширин билан Шакар” каби ўнлаб халқ китоблари меҳнаткаш омманинг доимий ҳамроҳи, руҳий-маънавий озиғи сифатида катта шуҳрат топди. Инсонпарварлик, эрксеварлик, ватанга ва эл-юртга муҳаббат, халқлар дўстлиғи, тинчликсеварлик, қаҳрамонлик, мардлик, саховат, адолат сингари умрбоқий қадриятлар, ғоялар ва фазилатлар улуғланган бу китобларнинг аксарияти халқ қалбига сингиб кетган бўлиб, тўй ва маъракаларда, оммавий сайил ва йиғинларда қайта-қайта куйланган,

¹ Олимжон Ҳамид. Танланган асарлар. Уч жилдлик. 3-жилд. – Т., 1960. 332-бет.

иштиёқ билан ўқилган. Ўрта Осиёнинг турли жойларида котиблар, саводли кишилар томонидан кўп нусхаларда кўчирилган¹.

Халқ китобларида ўқувчини мардлик ва қаҳрамонликка, ҳалол севги ва садоқатга етакловчи ғоялар ҳам, уларнинг мунгли кўнглини аллаловчи, юпатувчи, алам ва армонларга тўла, ширин хаёллارга чўмдирувчи лавҳалар ҳам кўп учрайди. Шунинг учун ҳам ўтган асрнинг ўрталарида Ўрта Осиёни кезиб чиққан венгриялик шарқшунос Г.Вамбери эл ичида машҳур бўлган “Юсуфбек ва Аҳмадбек”, “Тоҳир ва Зухра” каби халқ китоблари - халқ романлари ҳақида қуйидагиларни ёзган эди: “Ўзбекистонда бундай романлар сонсиз-саноксиз даражада кўп бўлиб, ўзбеклар, асосан, шу хилдаги асарларни ғоят севадилар... Бундай асарлардан ўзбекларнинг миллий ҳис ва ифтихорини, мардлик ва қаҳрамонлигини акс эттирувчи кўпгина манзараларни топиш мумкин”².

Халқ романлари ўзига хос специфик хусусиятларга эга бўлган бадий асарлар бўлиб, ўзбек адабиёти тарихида алоҳида жанрни, соҳани, йўналишлардан бирини ташкил этади. Бу асарлар аслида узоқ вақтлар мобайнида халқ томонидан коллектив ижод маҳсули сифатида майдонга келтирилган ва халқ мулки сифатида унинг эстетик ҳиссиётини, ақл-заковатини тарбиялашга хизмат этган. Бинобарин, халқ китобларининг биринчи ижодкори, муаллифи халқдир.

Дунёда халқ оғзаки ижоди намуналаридан у ёки бу даражада таъсирланмаган қалам аҳли йўқ. Бу таъсир серқирра бўлиб, қайси бир ижодкор ижодида бирмунча бўртиб кўринса, бошқасининг асарлари мағиз-мағизига сингиб кетган бўлади. Яна бир тоифа ижодкорлар борки, улар ўз асарлари сюжетини бевосита халқдан олиб, уни ўз бадий мақсадларига мос равишда қайта ишлайдилар, ривожлантирадилар. Кўпгина ўзбек шоирлари бой фольклор материаллари асосида оригинал эпик асарлар яратганлар. Халқ китоблари эпик турнинг муҳим бир қисми сифатида шоирлар учун битмас-туганмас илҳом манбаи бўлган. Шоирлар халқ ижодидаги тайёр сюжет ва қаҳрамонлар саргузаштини ўз ижодий лабораторияларида қайта ишлаганлар, уларга тарихий шароитнинг талаб ва эҳтиёжлари тақозоси билан айрим ўзгартишларни киритиб, бадий жиҳатдан сайқал бериб, ёзма адабиёт намуналарини яратганлар. Шундай қилиб, халқ оғзаки ижоди билан ёзма

¹ Бу ҳақда қаранг: Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1964. – 124-125-бетлар.

² Вамбери Г. Очерки Средней Азии. - М., 1968. - С. 336.

“ЎТКАН КУНЛАР” РОМАНИ ВА ХАЛҚ КИТОБЛАРИ

Халқ сўз санъатининг ҳормас ижодкоридир. Халқ бадиий ижодиёти эса жамият тарихининг, меҳнаткаш омма орзу-умидларининг бадиий кўзгуси бўлиб, у ёзма адабиётнинг тараққиётига ҳамиша самарали таъсир кўрсатиб келди. Шу билан бирга, халқ яратган асарлар китобот қилинди, шоир ва адиблар томонидан ижодий ишланди. Шу тариқа, оғзаки ва ёзма адабиётни бир-бирига чамбарчас боғловчи “халқ китоблари” деб аталган бадиий асарлар туркуми вужудга келди.

Сўз санъатининг сарчашмаси бўлган фольклор барча даврларда халқ ҳаётининг доимий йўлдоши, энг илғор, энг ғоявий адабиёт эди. Халқ бадиий ижодининг ажойиб ёдгорликлари бутун-бутун авлодларнинг онги ва фикрини ўстириш, уларнинг эстетик дидини тарбиялаш, маънавий дунёсини бойитишда мислсиз катта роль ўйнаб келган. Шоир ва фольклоршунос Ҳамид Алимжон: “Халқ ўз бошидан қора кунларни кечириб турган бир вақтда ҳам яратади, ижод қилади. Мамлакат қабристон тинчлигига кирган ва унда ҳоким феодалларнинг жарчилари қичқириб турган вақтда ҳам халқ яратар эди. Реакциянинг энг қора йилларида меҳнаткаш халқ орасида юз берган ҳар қандай интилиш бўғзидан бўғилиб турган кунларда ҳам халқ яратар, куйлар эди”¹, - деб ёзган эди.

Ўрта Осиёда “Алпомиш”, “Тўрўғли” туркуми достонлари, “Або Муслим жангномаси”, “Сиёвуш қиссаси”, “Ҳазрат Али қиссалари”, “Шоҳномаи туркий” каби эпик қиссалар кенг тарқалган. “Тоҳир ва Зухра”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Баҳром ва Гуландом”, “Гулфараҳ”, “Санобар”, “Бўз ўғлон”, “Юсуфбек ва Аҳмадбек”, “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Вомик ва Узро”, “Ойсулув”, “Кунтуғмиш”, “Равшан”, “Рустам”, “Ширин билан Шакар” каби ўнлаб халқ китоблари меҳнаткаш омманинг доимий ҳамроҳи, руҳий-маънавий озиғи сифатида катта шуҳрат топди. Инсонпарварлик, эрксеварлик, ватанга ва эл-юртга муҳаббат, халқлар дўстлиги, тинчликсеварлик, қаҳрамонлик, мардлик, саховат, адолат сингари умрбоқий қадриятлар, ғоялар ва фазилятлар улуғланган бу китобларнинг аксарияти халқ қалбига сингиб кетган бўлиб, тўй ва маъракаларда, оммавий сайил ва йиғинларда қайта-қайта куйланган,

¹ Олимжон Ҳамид. Танланган асарлар. Уч жилдлик. 3-жилд. – Т., 1960. 332-бет.

иштиёқ билан ўқилган. Ўрта Осиёнинг турли жойларида котиблар, саводли кишилар томонидан кўп нусхаларда кўчирилган¹.

Халқ китобларида ўқувчини мардлик ва қаҳрамонликка, ҳалол севги ва садоқатга етакловчи ғоялар ҳам, уларнинг мунгли кўнглини аллаловчи, юпатувчи, алам ва армонларга тўла, ширин хаёлларга чўмдирувчи лавҳалар ҳам кўп учрайди. Шунинг учун ҳам ўтган асрнинг ўрталарида Ўрта Осиёни кезиб чикқан венгриялик шарқшунос Г.Вамбери эл ичида машҳур бўлган “Юсуфбек ва Аҳмадбек”, “Тоҳир ва Зухра” каби халқ китоблари - халқ романлари ҳақида қуйидагиларни ёзган эди: “Ўзбекистонда бундай романлар сонсиз-саноксиз даражада кўп бўлиб, ўзбеклар, асосан, шу хилдаги асарларни ғоят севадилар... Бундай асарлардан ўзбекларнинг миллий ҳис ва ифтихорини, мардлик ва қаҳрамонлигини акс эттирувчи кўпгина манзараларни топиш мумкин”².

Халқ романлари ўзига хос специфик хусусиятларга эга бўлган бадий асарлар бўлиб, ўзбек адабиёти тарихида алоҳида жанрни, соҳани, йўналишлардан бирини ташкил этади. Бу асарлар аслида узок вақтлар мобайнида халқ томонидан коллектив ижод маҳсули сифатида майдонга келтирилган ва халқ мулки сифатида унинг эстетик ҳиссиётини, ақл-заковатини тарбиялашга хизмат этган. Бинобарин, халқ китобларининг биринчи ижодкори, муаллифи халқдир.

Дунёда халқ оғзаки ижоди намуналаридан у ёки бу даражада таъсирланмаган қалам аҳли йўқ. Бу таъсир серқирра бўлиб, қайси бир ижодкор ижодида бирмунча бўртиб кўринса, бошқасининг асарлари мағиз-мағизига сингиб кетган бўлади. Яна бир тоифа ижодкорлар борки, улар ўз асарлари сюжетини бевосита халқдан олиб, уни ўз бадий мақсадларига мос равишда қайта ишлайдилар, ривожлантирадилар. Кўпгина ўзбек шоирлари бой фольклор материаллари асосида оригинал эпик асарлар яратганлар. Халқ китоблари эпик турнинг муҳим бир қисми сифатида шоирлар учун битмас-туганмас илҳом манбаи бўлган. Шоирлар халқ ижодидаги тайёр сюжет ва қаҳрамонлар саргузаштини ўз ижодий лабораторияларида қайта ишлаганлар, уларга тарихий шароитнинг талаб ва эҳтиёжлари тақозоси билан айрим ўзгартишларни киритиб, бадий жиҳатдан сайқал бериб, ёзма адабиёт намуналарини яратганлар. Шундай қилиб, халқ оғзаки ижоди билан ёзма

¹ Бу ҳақда қаранг: Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1964. – 124-125-бетлар.

² Вамбери Г. Очерки Средней Азии. – М., 1968. – С. 336.

адабиётга хос хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган оригинал бадиий асарлар майдонга келган ва улар халққа манзур китоблар бўлиб қолган.

Маълумки, халқ ҳар қандай шароитда ҳам ижод этган, афсона, ривоят ва эртакларда ўз орзу-умидларини ифодалаган, эзгуликни улуғлаб, ёвузликни қоралаган. Ҳар бир халқ ана шу афсона ва ривоятларда ўз даври воқеалари, ҳодисалари ва муаммоларини бевосита бўлсада акс эттирган. Эртак, ривоят, достонлар оғиздан-оғизга ўтиб, ўзгариб, бойиб, сайқал топиб борган. Бу ривоят ва достонларга мурожаат этган ёзувчилар улардаги ибратомуз фикрлар, ғоялар, қаҳрамонлар образидан ўз даврларининг ижтимоий ва маънавий муаммоларини ёритишда, ёш авлодни ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, юксак ғояларга садоқат руҳида тарбиялашда фойдаланганлар.

Ўзбек халқини янги “замоннинг “Тохир ва Зухра”лари, “Чор дарвеш”лари, “Фарҳод ва Ширин”лари, “Баҳромгўр”лари билан таништириш”га (203) бел боғлаган Абдулла Қодирий ҳам “Ўткан кунлар” романини яратар экан, халқ китоблари деб аталган битмас-туганмас маънавият чашмасидан қониб-қониб сув ичгани сир эмас. Асарда ахлоқий-дидактик руҳнинг устунлиги, унинг халқона содда ва жозибали тил, енгил ва сержило услубда ёзилганлиги, чуқур фалсафий-ҳикматона мазмунга йўғрилганлиги, композицияси, сюжети, образлар олами, характерлар яратиш усули, конфликт ва коллизиялари, қисқаси, бутун қурилиши шундан далолат бериб турибди.

Албатта, Қодирий халқ китобларидан ўрганиш ва таъсирланиш билангина чекланиб қолмаган, истеъдодли ва маҳоратли бир адиб сифатида новаторлик намуналарини кўрсатиб, бу анъаналарни ўзига хос равишда ривожлантирган.

Худди шу нуқтан назардан қаралганда, ўзбек халқ оғзаки ижоди, хусусан, унинг эпик достонлари ўзбек адабиётида роман жанрининг пайдо бўлишида дастлабки муҳим манба бўлган. Чунки, роман жанрига хос кўп қирралик хусусиятлари халқ достонларига ҳам тааллуқлидир. Негаки, халқ достонларига эртак, қўшиқ сингари кўпгина жанрларга хос хусусиятлар сингиб кетган. Достон жанрига хос бу каби хусусиятлар бошқа фольклор асарларида уйғунлаша олмайди. Халқ достонларига хос бундай муҳим унсурлар энг қадим даврларда фольклорнинг бошқа жанрларида пайдо бўла бошлаб, кейинчалик достон жанри тақомилига таъсир кўрсатган. Айниқса, қўшиқ ва эртакларда халқ достонларига хос эпиклик шаклланиб, вояга ета бошлаган. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиё халқлари, хусусан ўзбек адабиётида

роман жанрининг туғилиши ҳақида гап борганда халқ оғзаки ижоди, биринчи галда, дostonчилик катта роль ўйнаганлигини унутмаслик лозим¹.

В.М.Жирмунский ва Ҳ.Т.Зарифов ўзларининг “Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси” деган асарларида “халқ китоблари” ва “халқ романлари” ҳақида ҳам фикр юритиб, буларни умуман “романик дostonлар” деб атаганлар².

Халқ дostonлари – “халқ романлари”нинг роман жанрига хос жиҳатларига келсак, бу, биринчи галда, уларнинг эпиклигидир. Эпиклик хусусиятлари билан боғлиқ бўлган кўп мавзулилик, кўп йўналишлилик, композициявий мураккаблик, конфликтни юзага келтиришдаги изчиллик, образларни индивидуаллаштиришга интилиш, романга хос тисланиш усулидан фойдаланиш - буларнинг барча-барчаси ўзбек халқ дostonларида жуда мураккаб кўринишларга эга.

Яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, халқ дostonларида наср билан назм бир бутунлиكنи ташкил этади. Бу дostonлардаги насрни ҳақиқий бадий наср намунаси, дейиш қийин. Масалан, Умар Боқий томонидан яратилган “Фарҳод ва Ширин” дostonида шеърый қисм билан бирга насрий қисм ҳам мавжудки, бу Боқийнинг, бир томондан, ёзма адабиётдан, иккинчи томондан, халқ оғзаки ижодиётидан кенг фойдаланганлигини кўрсатади³.

Бундай ҳоллар бадий тасвир воситалари, тил ва услубда ҳам очик намоён бўлади. Ана шу ўзаро таъсир ҳам роман жанри намуналарининг яратилишида адабий замин вазифасини ўтайди. Дoston ва роман жанрларининг ўзаро муносабати масаласига келганда улар ўртасидаги алоқадорлик, аввало, воқеа ва образларни эпик изчиллик билан тасвирлашда, шу билан боғлиқ бўлган бадий-тасвирий воситалар ҳамда турли услуб кўринишларида кўзга ташланади. Ўзбек романларининг пайдо бўлишида ана шу дostonлардаги эпиклик хусусиятлари катта роль ўйнаган.

Филология фанлари доктори, проф. Ҳ.Ҳомидов “Кўҳна Шарк дарғалари” тўпламида эълон қилинган “Асримизгача насримиз” номли мақоласида қадимий наср намуналарини “жанр, тематика, гоյавий йўналиш ҳамда услуб жиҳатидан” беш гуруҳга ажратиб, тасниф қилади. Улардан иккитасини фольклор намуналари ташкил этади:

¹ Бу ҳақда қаранг: Мирвалиев С. Ўзбек романи. – Т.: Фан, 1969. 29-30-бетлар.

² Қаранг: Жирмунский В.М., Зарифов Ҳ.Т. Узбекский народный героический эпос. - М.: Политиздат, 1947. - С. 132-164.

³ Фарҳод ва Ширин (Ўзбек халқ дostonи). – Т.: Фан, 1966. 3-10-бетлар.

адабиётга хос хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган оригинал бадий асарлар майдонга келган ва улар халққа манзур китоблар бўлиб қолган.

Маълумки, халқ ҳар қандай шароитда ҳам ижод этган, афсона, ривоят ва эртақларда ўз орзу-умидларини ифодалаган, эзгуликни улуғлаб, ёвузликни қоралаган. Ҳар бир халқ ана шу афсона ва ривоятларда ўз даври воқеалари, ҳодисалари ва муаммоларини бевосита бўлсада акс эттирган. Эртақ, ривоят, достонлар оғиздан-оғизга ўтиб, ўзгариб, бойиб, сайқал топиб борган. Бу ривоят ва достонларга мурожаат этган ёзувчилар улардаги ибратомуз фикрлар, ғоялар, қаҳрамонлар образидан ўз даврларининг ижтимоий ва маънавий муаммоларини ёритишда, ёш авлодни ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, юксак ғояларга садоқат руҳида тарбиялашда фойдаланганлар.

Ўзбек халқини янги “замоннинг “Тохир ва Зухра”лари, “Чор дарвеш”лари, “Фарҳод ва Ширин”лари, “Баҳромғур”лари билан таништириш”га (203) бел боғлаган Абдулла Қодирий ҳам “Ўткан кунлар” романини яратар экан, халқ китоблари деб аталган битмас-туганмас маънавият чашмасидан қониб-қониб сув ичгани сир эмас. Асарда ахлокий-дидактик руҳнинг устунлиги, унинг халқона содда ва жозибали тил, енгил ва сержило услубда ёзилганлиги, чуқур фалсафий-ҳикматона мазмунга йўғрилганлиги, композицияси, сюжети, образлар олами, характерлар яратиш усули, конфликт ва коллизиялари, қисқаси, бутун қурилиши шундан далолат бериб турибди.

Албатта, Қодирий халқ китобларидан ўрганиш ва таъсирланиш билангина чекланиб қолмаган, истеъдодли ва маҳоратли бир адиб сифатида новаторлик намуналарини кўрсатиб, бу анъаналарни ўзига хос равишда ривожлантирган.

Худди шу нуқтан назардан қаралганда, ўзбек халқ оғзаки ижоди, хусусан, унинг эпик достонлари ўзбек адабиётида роман жанрининг пайдо бўлишида дастлабки муҳим манба бўлган. Чунки, роман жанрига хос кўп қирралик хусусиятлари халқ достонларига ҳам тааллуқлидир. Негаки, халқ достонларига эртақ, кўшиқ сингари кўпгина жанрларга хос хусусиятлар сингиб кетган. Достон жанрига хос бу каби хусусиятлар бошқа фольклор асарларида уйғунлаша олмайди. Халқ достонларига хос бундай муҳим унсурлар энг қадим даврларда фольклорнинг бошқа жанрларида пайдо бўла бошлаб, кейинчалик достон жанри тақомилига таъсир кўрсатган. Айниқса, кўшиқ ва эртақларда халқ достонларига хос эпиклик шаклланиб, вояга ета бошлаган. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиё халқлари, хусусан ўзбек адабиётида

роман жанрининг тутилиши ҳақида гап борганда халқ оғзаки ижоди, биринчи галда, дostonчилик катта роль ўйнаганлигини унутмаслик лозим¹.

В.М.Жирмунский ва Х.Т.Зарифов ўзларининг “Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси” деган асарларида “халқ китоблари” ва “халқ романлари” ҳақида ҳам фикр юритиб, буларни умуман “романик дostonлар” деб атаганлар².

Халқ дostonлари – “халқ романлари”нинг роман жанрига хос жиҳатларига келсак, бу, биринчи галда, уларнинг эпиклигидир. Эпиклик хусусиятлари билан боғлиқ бўлган кўп мавзулилик, кўп йўналишлилик, композициявий мураккаблик, конфликтни юзага келтиришдаги изчиллик, образларни индивидуаллаштиришга интилиш, романга хос тисланиш усулидан фойдаланиш - буларнинг барча-барчаси ўзбек халқ дostonларида жуда мураккаб кўринишларга эга.

Яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, халқ дostonларида наср билан назм бир бутунликни ташкил этади. Бу дostonлардаги насрни ҳақиқий бадиий наср намунаси, дейиш қийин. Масалан, Умар Боқий томонидан яратилган “Фарҳод ва Ширин” дostonида шеърӣ қисм билан бирга насрий қисм ҳам мавжудки, бу Боқийнинг, бир томондан, ёзма адабиётдан, иккинчи томондан, халқ оғзаки ижодиётдан кенг фойдаланганлигини кўрсатади³.

Бундай ҳоллар бадиий тасвир воситалари, тил ва услубда ҳам очик намоён бўлади. Ана шу ўзаро таъсир ҳам роман жанри намуналарининг яратилишида адабий замин вазифасини ўтайди. Дoston ва роман жанрларининг ўзаро муносабати масаласига келганда улар ўртасидаги алоқадорлик, аввало, воқеа ва образларни эпик изчиллик билан тасвирлашда, шу билан боғлиқ бўлган бадиий-тасвирий воситалар ҳамда турли услуб кўринишларида кўзга ташланади. Ўзбек романларининг пайдо бўлишида ана шу дostonлардаги эпиклик хусусиятлари катта роль ўйнаган.

Филология фанлари доктори, проф. Х.Ҳомидов “Кўҳна Шарк дарғалари” тўпламида эълон қилинган “Асримизгача насримиз” номли мақоласида қадимий наср намуналарини “жанр, тематика, ғоявий йўналиш ҳамда услуб жиҳатидан” беш гуруҳга ажратиб, тасниф қилади. Улардан иккитасини фольклор намуналари ташкил этади:

¹ Бу ҳақда қаранг: Мирвалиев С. Ўзбек романи. – Т.: Фан, 1969. 29-30-бетлар.

² Қаранг: Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. - М.: Политиздат, 1947. - С. 132-164.

³ Фарҳод ва Ширин (Ўзбек халқ дostonи). – Т.: Фан, 1966. 3-10-бетлар.

“Турли мавзулардаги ишқий-саргузашт, ахлоқий-таълимий, қаҳрамонлик руҳидаги қиссалар: “Қаҳрамони қотил”, “Қиссаи Жамшид”, “Қиссаи Дилнавоз”, “Қиссаи Аҳмадбек ва Юсуфбек”, “Девонаи Машраб”, “Иброҳим Адҳам”, “Ҳазрати Али қиссаси”, “Қиссаи маликаи Дилором”, “Қиссаи Дороби Зарринкамар”, “Жангномаи Сухробӣ Ял”, “Китоби подшоҳ Афросиёб”, “Сиёвуш қиссаси” ана шу хилдаги асарлар сирасига киради. Бундай асарларда сюжет бир меъёрда, фавқулодда ўзгаришлар, ногаҳоний воқеаларсиз баён этилади. Асосий диққат бош қаҳрамон саргузаштини мукаммал, ғоятда нафис, образли баён этишга қаратилган. Уларнинг таркибида руҳий ҳолат, табиат манзаралари, жангу жадаллар, қаҳрамонларнинг келбати ва салобати тасвирига бағишланган кўплаб рубоий, ғазал, марсия, маснавийлар учрайди. Баъзиларида воқеа бошидан охиригача назм ва наср аралаш тарзда тасвирланади.

Саргузашт романлар: “Самироншоҳ”, “Барзунома”, “Доробнома”, “Ҳотамнома”, “Жаҳонгирнома”, “Саидбаттоли ғозий”, “Абомуслимнома” каби ўнлаб асарлар ўзбек халқ романчилигининг классик намуналари ҳисобланади. Бу хилдаги китобларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларда воқеа кўлами жуда кенг. Асосий қаҳрамонлардан ташқари, унинг фаолиятини тўлдириб, муаллиф ижодий ниятининг мукаммал тарзда ифодаланиши учун хизмат қиладиган ўнлаб образлар: воқеа ичидаги воқеалар ёки ҳикоя таркибидаги ҳикоялар жуда кўп. Бир романнинг ўзи бир неча ўнлаб ҳикоятлардан ташкил топган. Уларда муаллиф қасрлар, осмоний боғу роғлар, сувости шаҳарлари, даврий ва босқичли воқеаларни тасвирлайди. Қаҳрамонлар воқеалар жараёнида шажаралари билан иштирок этади. Ушбу романларнинг бадиий нафосати, тасвирий воситалардан истифода этилиши ҳам ана шу қамровнинг ҳудудсизлиги, асосий қаҳрамонлар ва иккинчи даражали тимсолларнинг ғоятда кўплиги билан белгиланади”¹.

Алимнинг қайд этишича, Европа ва ўзбек романчилигида устувор бўлган уч асосий сюжет тизими – воқеалар қамрови, тимсоллар силсиласи ва бадиий унсурлар “Самироншоҳ”, “Доробнома” ва “Барзунома” каби халқ романларида тўла мавжуд ва улар “ҳозирги романлар талаби ва табиатига ғоятда яқиндир”².

Табиийки, Абдулла Қодирий бу халқ китобларининг аксариятидан хабардор бўлган ва улар адибнинг ижодий эволюцияси, тили ва услуби, асар

¹ Ҳомидий Х. Қўҳна Шарқ дарғалари. – Т.: Шарқ, 1999. – 20-21-бетлар.

² Ўша китоб, 323-бет.

сюжети, композициявий қурилиши, қаҳрамонлар характери шакллантириш, уларнинг ички ва ташқи қоллизия ва конфликтларини ривожлантириш, портретларини чизишда бевосита ва билвосита таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмас эди. Асарда ахлоқий-дидактик руҳнинг устунлиги сабабларини изоҳлар экан, адибнинг ўзи бу ҳақда шундай деган эди:

“Дидактика усулини кўпроқ қўллашнинг сабаби “Ўткан кунлар”нинг оммамизнинг савиясига қараб ёзилишидандир. Маълумки, бизнинг омма то шу кунгача ҳам ўрта аср дoston ва хикоялари билан озиқланиб келади. Омманинг шу ҳолини назарга олганда, бармоқ билан санарлик беш-ўн тагина (улар ҳам ўз ҳунарларида нўноқдирлар) ёшларимиз учун “сўнгги приём”ни бериш тиши чиқмаган болага қурт шимитиш каби бўлар эди. Холбуки, бу эски приём жўрттага, халқимизнинг савиясини эътиборга олиб қабул қилингандир. Халқнинг завқини, руҳини назарда тутилмаса, “сўнгги приём” деб Оврупонинг сўнгги модасини тақдим қилинса, бундан нима маъно чиқариб бўлар эди?!”.¹

Абдулла Қодирий биринчи ўзбек реалистик романини яратар экан, анчагина машаққатли йўлни босиб ўтди. Бу соҳада аниқ-тайин адабий анъана ва тажрибанинг бўлмаганлиги ёзувчи учун турли қийинчиликларни туғдирди. Ёзувчи олдида роман сюжетини белгилаш, асар композициясини қуриш, характер яратиш, образларни индивидуаллаштиришдан ташқари, наср тили ва услубини яратиш вазифаси ҳам турарди. У ана шундай қийинчиликларни кўра-била туриб, машаққатли ишга қўл урди. Айтиш мумкинки, ўзбек адабиёти тараққиёти тарихида реалистик роман яратиш томон бўлган ҳаракат асосан Абдулла Қодирий ижоди билан боғлиқ ҳолда вужудга келди. Ўзбек романининг туғилишида асосий роль ўйнаган тўрт манбани ўз ижодида уйғунлаштира олдики, биз ўз ишимизда асосан икки манба – фольклор (биринчи галда халқ дostonлари) ва ўзбек мумтоз адабиёти – Алишер Навоийнинг эпик анъаналари хусусида фикр юритамиз.

Абдулла Қодирий ижоди ва унинг насрий асарлари хусусида, таъкидлаб ўтганимиз каби, бир қатор илмий тадқиқотлар яратилган. Бу ишлар адабиётшунослик, хусусан, қодирийшуносликда муҳим аҳамиятга эга. Бу тадқиқотлардан келинган асосий хулоса шундаки, 20-йиллар ўзбек адабиётининг муҳим ютуқларидан бири “Ўткан кунлар” романининг майдонга келиши билан боғлиқ. Абдулла Қодирий гарчи асар мавзуини “Ўткан кунлар”

¹ Абдулла Қодирий. Ижод машаққати. – Т.: Ўқитувчи, 1995. - 12-бет.

деб белгилаган бўлса ҳам унда роман жанрига хос баёнчиликдан тортиб эпик тасвиргача, портрет ва пейзаж тасвиридан характер яратишгача, оддий тавсифдан рухий таҳлилгача, қисқаси, ҳаётни бадий тадқиқ қилишнинг барча усуллари мавжуд эди¹.

“Ўткан кунлар” романида тасвир этилган воқелик ўзбек халқи тарихининг муҳим бир даври – хонликларнинг емирилиши, инқирозга юз тутиши даврини ўз ичига олади. Гарчи асарда севги-муҳаббат ва оилавий бахт тасвири катта ўрин эгалласада, унда ана шу севги ва бахт йўлидаги қарама-қаршиликлару, тўсқинликлар халқ оғзаки ижоди намуналаридагидек, халқ китобларидагидек бадий изчилликда тасвирланади. Кумуш ва Отабекнинг бир-бирига оташин муҳаббати, бу йўлда улар чеккан ранжу машаққатлар, ошиқ-маъшукларнинг ўз севгиси йўлидаги вафодорлиги, қатъияти, жасорати, пок ишқини ҳимоя қилиш йўлидаги қаҳрамонликлари бевосита ишқу ошиқлик мавзuidaги “Тоҳир ва Зухра”, “Вомиқ ва Узро”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Баҳром ва Гуландом”, “Варқа билан Гулшоҳ” каби халқ китоблари, дoston ва эртакларига ҳамoҳанг. Отабекнинг ишқ йўлидаги қаҳрамонликлари Фарҳод, Тоҳир, Баҳром, Вомиқ, Варқа ва бошқаларни эслатса, Кумушнинг садоқати ва жасорати Зухра, Ширин, Лайли, Дилором, Гулшоҳ сингари ўз севгисини қаттиқ туриб ҳимоя қилган севги ва вафо тимсолларини ёдга туширади.

Халқ китобларининг қаҳрамонлари аксарият ҳолларда ёлғиз фарзанд бўлишади. Бунинг устига, улар кўпинча ё бойнинг, ё савдогарнинг яккаю ягонаси. Улар бир-бирининг ё таърифини эшитиб, ё бир кўрганда ошиқ бўладилар. Бу қаҳрамонлар бир-бирларига ё беҳисоб ранжу машаққатлар, қайғу-азоблар чекиш, оламга дoston бўлган саргузаштларни бошдан кечириш орқали етишадилар, ё, аксинча, аввал топишиб, кейин минг бир балою офатларга гирифтор бўладилар. Севишганларни бир-биридан жудо этиб, айрилиқ ўтига ёқувчилар, уларга душманлик қилувчилар асосан қизнинг унга етолмай қолган ошиқлари ҳисобланадилар. Қаҳрамонлар жуда оғир синовларни бошдан ўтказадилар, бир неча марта ўлимга ҳукм қилинадилар ёки ўлим хавфи остида қоладилар ва ҳамиша энг сўнгги лаҳзаларда уларнинг жонлари омон қолади. Ўзларининг беҳад содда, ўта ишонувчан, гоят самимийликлари туфайли ғанимлари томонидан осон алданадилар ва ҳоказо.

¹ Бу ҳақда қаранг: Мирвалиев С. Ўзбек романи. – Т.: Фан, 1969. 93-бет

Бу муштаракликларнинг деярли барчасини “Ўткан кунлар”да ҳам кўрамыз. Отабек ҳам, Кумуш ҳам – ёлғиз фарзанд. Кумуш – савдогарнинг қизи бўлса, Отабек – ҳукумат хизматидаги баланд мартабали кишининг ўғли. Унинг савдогарлиги, гарчи айти пайтда бошқа хизматда бўлса ҳам, отасининг бир пайтлар савдогарчилик билан шуғулланганлигидан далолат беради. (Кейинчалик Отабек бир муддат савдо ишини йиғиштирганда бекор қолган Хасаналига гузардан дўкон очиб берилиши ҳам фикримизнинг исботи.) Отабек билан Кумуш ҳам бир-бирини бир кўргандаёқ севиб қоладилар ва бир-бирларининг таърифини кейин эшитадилар. Улар осон топишган бўлсалар ҳам, лекин уларнинг ширин турмуши бор-йўғи бир ҳафта давом этади. Кейин Кумушни кўлдан чиқарган “шайтон устаси бўлгон” Ҳомиднинг чақуви, фитналари, ёвуз ниятлари туфайли Отабек икки марта ўлим оғзидан қайтади; сохта талоқ хати уюштирилиб, севишганлар икки йил муддатга бир-биридан жудо қилинади; бу орада улар қанчадан-қанча қийинчиликлар, азоб-уқубатларни, саргузаштларни бошдан ўтказадилар. Ниҳоят, Ҳомид ва унинг ҳамтовоқларини ўлдириш билан Отабек ўз душманларидан қутулади ҳамда севишганлар қайта топىшадилар.

Агар китоб шу ерда ўз ниҳоясига етганда унинг халқ китобларидан фарқи қолмасди. Чунки халқ оғзаки ижодининг барча намуналарида сўнгсиз ранжу машаққатлардан кейин ошиқ-маъшуқалар, албатта, бир-бирлари билан топишиб, мурод-мақсадларига етадилар. Ҳатто “севги ҳақида яратилган энг ғамгин киссалардан бири” (Н.Маллаев)¹ бўлмиш “Лайли ва Мажнун” ҳақидаги халқ достонида ҳам, “Фарҳод ва Ширин”да ҳам пировард-натижада севишганлар тўй бўлишиб, ўз бахтларини топадилар.

Яратилишидан бошлаб тилларда дoston бўлган “Ўткан кунлар” романининг марказида ўтмишда яратилган “Лайли ва Мажнун”, “Тоҳир ва Зухра” сингари дostonларни эслатадиган Отабек ва Кумушбиби ораларидаги сўнмас муҳаббат туради². Лекин реалистик адабиёт намунасини яратишни мақсад қилган Абдулла Қодирий бу нуқтада тўхтаб қола олмас эди. Шунинг учун ҳам у воқеаларни давом эттиради: Отабекнинг душманлари тугаб-битган бўлсалар ҳам ҳали Кумушнинг рақибаси мавжуд. Отабек ўзаро тенг бўлмаган курашда ўз ғанимларини ер билан яксон қилган бўлсада, Кумуш теппа-тенг

¹ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1976. – 460-бет.

² Қаранг: Баҳром ва Гуландом. Зевархон. Фарҳод ва Ширин. Лайли ва Мажнун. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1986. – 352-бет.

курашда ўз “ёв”и – кундошини жисман енголмайди – Зайнаб уни заҳарлаб ўлдиради.

Халқ ўз китобларида реал ҳаёт ҳақиқатидан кўра кўпроқ орзу-умидларини куйлайди. Шунинг учун ҳам ҳар қанча балою офатларга дучор бўлмасин, сўнгсиз ранжу машаққатларни бошидан кечирмасин, қаҳрамонлар охир-оқибатда мурод-мақсадларига етадилар. Бу – халқнинг бахтга, фаровон турмушга интилишининг ифодасидир.

“Ўзбек халқ достонларида муҳаббат масаласи кўпинча феодал жамиятнинг социал зиддиятлари билан боғлиқ ҳолда кўрсатилади. Тоҳир ва Зухралар каби афсоналарда, халқ достонларида ҳам севишганлар ўртасида чакир тиканак бўлиб ўсиб чиқадиған Қоработирлар замонанинг ҳукмрон кучлари, подшо ёки амалдорларнинг ёвузлик, зўрлик билан иш тутиши натижасида асарда кескин социал конфликт юзага чиқади. Бундай адолатсизлик туфайли ошиқ-маъшуқаларнинг бошига оғир кулфатлар тушади, жудоликка учрайдилар. Бундай чоқларда баъзан аёллар ҳақсизлик келтирган бало-офатдан қутулиш учун эркак кийимини кийиб олиб, душманлар билан ботирларча жанг қиладилар, бандидаги ёрларини қутқарадилар. Эпосда тасвирланган ҳукмрон романтик халқ руҳи севи масаласини ижобий ҳал этишга олиб келади – севишганлар топишадилар. Ишқий-романтик достонларда воқеаларнинг бундай яқунланиши тўғридан-тўғри меҳнаткаш халқ идеали, орзу-умиди билан белгиланади”¹.

Абдулла Қодирий реалист ёзувчи сифатида ҳаёт ҳақиқатига қарши боролмас, ҳам Отабек, ҳам Кумушнинг ўз душманлари устидан ғалаба қозониши учун имкон ярата олмас эди. Шунинг учун ҳам у бирини голиб, иккинчисини мағлуб айлади. Қолаверса, яхши кишиларнинг – Худо суйган бандаларнинг кўпроқ ранжу машаққатга дучор қилиниши, уларнинг бу дунёда минг бир балою офатга гирифтор бўлиб, кун кўрмай ўтиши реал ҳақиқатдир.

Халқ китоблари романтик қаҳрамонликларга тўлиб тошган. Уларда ўзининг сонсиз-саноксиз душманларига қарши аксарият қаҳрамоннинг ёлғиз ўзи курашга отланади. Отабекнинг ўз душманлари – Ҳомид, Мутал полвон ва Содиқларга қарши бир ўзи курашиб, музаффар бўлиши ҳам ана шу романтик-қаҳрамонлик руҳидаги халқ китоблари таъсири эканлиги шубҳасиз.

Ҳар бир қаҳрамоннинг кўпинча ишонган кишиси, ёрдамчиси, ҳамдарди бўлади. “Фарҳод ва Ширин”да Шопур, “Лайли ва Мажнун”да Навфал,

¹ Собиров О. Сарчашма адиб ижодида. – Т.: Фан, 1975. - 25-бет.

“Баҳром ва Гуландом”да Сайфур, “Вомиқ ва Узро”да Амир, “Зевархон”да Ҳакимжон, “Алпомиш”да Қоражон ана шундай бош қаҳрамонларнинг доимий ҳамроҳи, ёрдамчисидир. “Ўткан кунлар”да бу вазифани Ҳасанали бажаради. Бирмунча кейин – воқеалар ривожини кескинлашган бир пайтда эса асарга уста Алим кириб келади.

Халқ китобларининг қаҳрамонлари кўпинча ўзларидек бошидан кўп савдоларни ўтказган, ишқ кўрган кишиларни учратадилар, улардан маслаҳат ва кўмак оладилар, бир-бирларига ўз саргузаштларини ҳикоя қиладилар. Бу жиҳатдан, айниқса, “Чор дарвеш” қиссаси диққатга сазовор. Асарда тўрт дарвеш – ўз бошларидан кўп саргузаштларни кечирган ва дунёга дoston бўлган Яман савдогарининг ўғли, Форс мамлакатининг шаҳзодаси, Ажам шаҳзодаси ва Чин подшоҳининг ўғли Рум мулкида учрашадилар ва бир-бирларига ўз бошларидан кечирганларини ҳикоя қиладилар. Бу дарвешлардан ҳар бирининг ҳаёти ўзига хос бир қиссадир¹. Уста Алим билан Отабекнинг саргузаштлари ҳам қувончли ва қайғули воқеаларга бойлиги билан уларникидан қолишмайди. Умуман, қисса ичида қисса келиши – қолиплаш ҳам халқ оғзаки ижоди намуналарига хос гўзал усуллардан бири эканлиги маълум. Чунончи, “Чор дарвеш” “қолиплаш усулида тузилган бўлиб, қолипловчи ҳикоя Озодбахт ҳикоясидир; дастлаб Озодбахт ўз фарзандсизлигидан сўз бошлаб, мазорда икки дарвеш ҳикоясини эшитди; сўнг дарвешларни ўз саройига таклиф қилиб, Хожани сағпараст номи билан машҳур бўлган савдогар саргузаштини уларга сўзлаб беради, кейин, қолган икки дарвеш саргузаштини тинглайди; ниҳоят, Озодбахт Бахтиёр номи фарзанд кўриб, париларнинг улуғ шоҳи Малик Шоҳбоз ёрдамида ҳаммалари мурод-мақсадларига етганликлари ҳақидаги ҳикоя билан “Чор дарвеш” тугалланади”².

“Ўткан кунлар”да ана шундай воқеалар гирдобидида қолган Отабек бундай ишқий саргузаштларни ўз бошидан ўтказиб бўлган “муҳассами ишқ” (203) уста Алимнинг ҳикоясини тинглар экан, унинг бошига ёғилган кулфатлар олдида ўзиники ҳеч нарса, деган қарорга келади. “Ўз истиқболини ана шу устаники қабилдан кўрмакчи бўлсада, бунинг учун бир нарса камдек, иккинчи уста Алим бўлиш учун бир “ўлди” сўзигина орадан тополмас эди. Кейинроқ бу “ўлди” сўзини кўшқан билан ҳам уста Алим бўлиш

¹ Қаранг: Дехлавий Мир Аммон. Боғу баҳор (Чор дарвеш). – Т.: Радуга, 1989. – 128 б.

² Маҳмудов М. Хиромий ва унинг “Чор дарвеш” достони ҳақида.

кийинлигини онглай бошлади, чунки Отабек Кумуш томонидан сўкилган ва ташланган эди. Холбуки, Саодат сўкмаган ва ташламаган эди, балки эрининг бир гуноҳи сабабидан ёш умрини ҳазон қилган ва уста Алим қайинотаси томонидан ҳайвонча қувланмаган... ва қайин ота томонидан куяв йўлига тузоқ қўйилиб, Саодатни чиқариб олиш фикрига тушилмаган, яъни орага шайтанат ораламаган... Бу сўнгги фикрни ул ўйламаган жойдан илҳом қабилидан тўкиб олган эди, яъни ўзининг Тошканддан уйланишига қутидор томонидан ризолик берилишини илгаридан ҳозирланиб келинган тузоқ, деб тушинган эди. Муҳокамаси шу ергача келиб еткач, уста Алим даражасига етиш учун ўзида ҳеч бир муносабат кўрмади... Уста Алим ёзиб берган ўринга кириб ётар экан, ўз-ўзига айтар эди: "Қувланишга, таҳқир этилишга лойиқ кўрилган Отабек уста Алим бўлишга ҳам сазовор эмас!" (203).

Холбуки, кейинги саргузаштлари билан Отабек қиссаси уста Алимникидан ўтиб тушди ва ниҳояси ҳам ўшандай қайғулиқ бўлди – Кумуш гарчи Саодат сингари туғиш устида ўлмаган бўлсада, кундошининг заҳарлаши туфайли айнан тукқандан кейин вафот этади. Отабекнинг Кумушнинг туғишидан хавфсирашлари шу билан оқланади ва асосланади.

Саодатнинг тўлғоқ устида ўлиши билан "Чор дарвеш"даги озарлик йигит хотинининг ўлик туғиб, ўзи ҳам ўлиши ўртасида маълум муштарақликлар мавжуд.

Таникли фольклоршунос олим, проф. О.Собировнинг қуйидаги фикри ҳам эътиборга лойиқ:

"Кундошлик – романда ўзак масалалардан ҳисобланади... бу муҳим масала турмушда кучли ички зиддиятлар туғдирадиган ҳаёт-мамот масаласига айланади, Отабек ва Кумушнинг тақдирини ҳал этади. Соф муҳаббат, эзгу ниятлар ойнаси қабоҳат ва разолат тошига урилиб, чилпарчин бўлади. Отабек (Тошкентда эътиборли, баобрў кишининг ўғли бўлишига қарамай) ва Кумушнинг ўртанган юраги мудҳиш фалокатлар гирдобидида азобланишга мажбур бўлсаларда, маълум вақт қовушадилар. Кундошлик балоси зимдан ғалаён кўтариб, бамисоли совуқ шамол, изғиринли офат бўлиб, севги гулига чанг солади, ҳаёт гулзорини пайҳон қилади; икки севишган қалбнинг кулини кўкка совуради, кўнгил уйини хонавайрон этиб, яна аввалгидек ҳаётда ёвузлик, чиркин қонунлар ҳукмронлиги давом этади"¹.

¹ Собиров О. Сарчашма адиб ижодида, 7-8-бетлар.

Шарқ адабиётида саргузашт етакчи ўрин тутди. Халқ оғзаки ижоди намуналаридаги ижобий қаҳрамонларнинг барчаси ўзининг гўзал ва бетакрор саргузаштига эга. Уларнинг ишқ йўлидаги кўпдан-кўп саргузаштларидан кўпинча уларнинг ота-оналари беҳабар бўладилар ёки қисман хабар топадилар. Масалан, Баҳромнинг Гуландомни излаб Чин мамлакатига кетгани ва унинг ишқий саргузаштларидан Хисрав шоҳ кейин хабар топади. Шунга ўхшаб, Отабек ҳам Кумуш кўйидаги икки йиллик овораю сарсонгарликларини ота-онасидан сир тутди. Бу сир кейинчалик Мирзакарим кутидорнинг Юсуфбек ҳожига ёзган мактуби орқали ошкор бўлади. Шунда ҳам Ўзбек ойим ва бошқалар ундан беҳабар бўлиб қолаверадилар.

Такдир тақозоси билан бошқа юртдаги соҳибжамолга ишқ қўйиши ё уйланиш ҳам халқ китобларига хос. Отабекнинг Тошкентнинг не-не гўзаллари қолиб, Марғилондан уйланиши воқеасида ҳам шу анъана таъсирини кўрамиз. Академик М.Кўшжонов ёзганидек: “Бу воқеа классик адабиётда ва халқ оғзаки адабиётида кўп учраб турадиган сюжет ситуацияси – бирор шаҳар ё юртдаги йигит иккинчи бир шаҳар ё юртдаги қизни яхши кўриб қолади. Кўпгина қийинчиликларга бардош бериб, севгилиси висолига етади. (Бу ҳолни биз романнинг салбий хусусияти сифатида таъкидлаётганимиз йўқ, балки ёзувчининг классик адабиёт ва халқ оғзаки адабиёти билан нақадар боғлиқ эканидан ҳам дарак берадиган мисол сифатида эслаётимиз.)”¹

“Ўткан кунлар”даги воқеаларни сир саклаш, ўқувчини қизиқтириш, уни ўз ортидан эргаштириш тамойили ҳам халқ оғзаки ижоди намуналари бўлиши саргузашт-қаҳрамонлик асарлари анъаналарига бориб тақалади. Халқ китоблари аксарият худди шундай сирлилиқ – тугун ҳосил қилинган бошланади ва ўқувчи эътиборини ўзига тортиб, уни қизиқтириб қўйиб, гўзал хотимага олиб боради. Чунончи, сирли-сеҳрли асарлар, ажойиб хулқ-атворли маъшуқалар, улар томонидан қўйиладиган шартлар, маъшуқа амрини бажариш учун ошиқларнинг тилсимли ғорлар, сеҳрли кучлар – девлар, парилар, жинларга қарши кураш олиб боришлари ва бошқалар шулар жумласидандир. “Чор дарвеш”даги Нимруз иқлимининг шахзодаси, сакпараст хожа, озарлик йигит, Нуъмон Сайёҳ, Чин подшоҳининг ўғли билан боғлиқ қиссалар фикримизнинг исботидир. Абдулла Қодирий ҳам бундай сирлилиқдан усталик билан фойдаланади: дастлаб Отабек ва Кумушнинг ўзаро учрашувларини сир тутиб, фақат никоҳ кечаси ошкор қилади; кейин баттол Ҳомиднинг

¹ Кўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. – Т.: Халқ мероси, 1994. – 12-бет.

кирдикорлари яширин қолиб, асар иккинчи қисмининг сўнгида фош этилади; ниҳоят, Отабекнинг саргузаштлари сир тугилади.

Отабекнинг ўз исмини яшириб, уста Алимга ўзини вақтинча Шокирбек сифатида таништиришида ҳам халқ ижодига хос сирлилиқ мавжуд.

“Ўткан кунлар”да асарнинг бошлариданоқ кўзга ташланадиган ёзувчининг ўзига хос услуби: тасвирда воқеаларнинг маълум бир томонини сир сақлашдир, - деб ёзади М.Қўшжонов бу ҳақда. - Бироқ воқеа ё рўй берган, ё рўй бераётир ва ёки рўй бермоқчи. Буни китобхон яхши сезиб туради. Аммо ёзувчи бу воқеа билан китобхонни дарров таништира қолмай, сир сақлайди. Баъзан воқеанинг моҳиятини яширади. Аммо ҳали ўқувчига аниқ бўлмаган воқеа муносабати билан ёзувчи қаҳрамон психологиясида рўй бераётган маълум бир ўзгаришларга имо қилади; баъзан уларни тасвирлайди”¹.

Қизлар жасорати, садоқати, қатъияти тасвири ҳам халқ китобларида кўп учрайди. Зухра, Ширин, Лайли ва бошқалар ана шундай ўз севгисига содик, ишқда қатъиятли, муҳаббати, ор-номуси йўлида жасорат кўрсатишга, ҳатто ўлимга ҳам тикка боришга қодир жасур аёллар тоифасидан. Ҳа, бу асарларда ошиққина эмас, балки маъшуқа ҳам ишқ йўлида қаҳрамонликлар кўрсатади. Ҳазрат Навоий таъбири билан айтганда:

Ишқ асар комишдурур ошиқ қилур маъшукни².

Зухранинг ўлимдан тап тортмай, Тоҳир ётган қабрга кириши, Лайлининг барча гап-сўзлар, таъна-маломатларга чидаб, ўз Мажнунига содик қолиши, Узронинг Вомиқдан ўзгага теккунча зиндонни афзал кўриши, оилали бўлишсада, Гулшоҳнинг Варқа, Зулайхонинг эса Юсуф учун ўзларини бокира сақлашлари уларнинг ишқдаги садоқати ва матонатидан гувоҳлик беради¹. “Чор дарвеш”-даги шоҳ Озодбахт вазирининг қизи ҳам жасорати билан алоҳида ажралиб туради. Отаси зиндонга солинганда онасининг: “Кошки эди Худо кўр бўлса ҳам ўғил берса эди, бошимиздаги кулфатларни аритармиди”, деб нола-фарёд қилишига жавобан: “Ўғил бола қиладиган ишни мен ҳам қила оламан”, - деб узоқ ва машаққатли сафарга отланади ҳамда отасининг зиндонга ташланишига сабаб бўлган сўзнинг жонли далилини подшоҳга тақдим этиб, уни халос қилади. Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабекка ёзган мактубини топиб олиб, ўз ошиғини дордан қутқариш учун қушбеги хузурига аёл боши билан учиб бориши – Кумушнинг ҳам жасоратидандир. Ёки Кумуш

¹ Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. – Т.: Халқ мероси, 1994. - 7-бет.

² Алишер Навоий. Қаро кўзум. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1983. - 237-бет.

бир лаҳза бўлсин, Отабек ёдини тарк этолмайди. Гарчи Отабекдан талок хати, яна бошқа бир қанча таънали мактублар олишига қарамай, юрагидан унинг муҳаббатини сиқиб чиқаролмайди. Қайтиб турмуш қуришга жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсатади. Ота-онасини аяб, уларга мурувват юзасидан, иложсиз Комилбекка турмушга чиқишга рози бўлганида ҳам сўнгги чора, илинж сифатида тўйни нақ бир йил кейинга суриб юборади. Чунки унинг ҳали Отабекка бўлган умидлари ўлиб битмаган эди. Ва тўй кечаси Комилбекнинг ўлдирилганлиги хабарини эшитиб, енгил тин олади (256).

Хомиднинг Мирзакарим кутидор уйининг орқасини тешиб, Кумушни ўғирлашга қасд қилиши ҳам халқ қиссаларига хос воқеалардан ҳисобланади. “Самак айёр” номли романлар туркуми, “Минг бир кеча”да, кўплаб халқ эртақ ва дostonларида уй тешиш, лаҳм қазииш ва бошқа шунга ўхшаш воқеаларни учратамиз.

Ё севиқли ёрга етиш, ё унинг йўлида қурбон бўлиш – халқ романтик-қаҳрамонлик асарларига хос. Отабек ҳам ўз душманларига қарши отланар экан, ё музаффар бўлиш, ё ёр йўлида жон беришни мақсад қилади: “Душанба кун кечаси бир эмас, уч душман билан кураш тўғрисидагина ўйлар эди. Бу бирга уч масаласи бир оз унинг миясини қотирган; кишилар ёллаш, ҳукуматка билдириш, кутидорни хабардор қилиб қўйиш мулоҳазаларигача келиб еткан бўлса ҳам, аммо иззати нафси бу кўрқоқликка тамоман зид турар эди. Бора-бора бу мулоҳазасини тамоман кўнглидан чиқариб ташлади; на кишилар ёллайтурган, на ҳукуматка билдиратурган ва на кутидорни хабардор қилатурган бўлди. Чунки рақиб билан дилдорнинг уйи орқасида танҳо олишмоқ, ёр оёғи остида қонлиқ тупроққа қоришмоқ – унинг учун жуда лаззатлик ва шоирона туйила бошлаган эди. Саройга кирар экан, ўзича: - Ширин ўлим, - деб қўйди” (245).

Унинг бу иши учун таъна қилган уста Алимга: “Мен ўзимнинг ашаддий душманам билан танҳо курашиб, ё жон бермакка ва ё жон олмоққа қарор берган эдим. Шунинг учун ҳам ҳеч кимга билдирмадим”, дейдир” (261).

Отабекнинг Кумушга ёзган мактуби эса айнаи шундай романтик-қаҳрамонлик туйғуларига тўлибтошган:

“Мен ўшал кечаси душманлардан бирини ўлдирдимда, сўнг даражада заифландим, иккинчи душмандан енгилишимни ва қўйингизда жон беришимни аниқ билиб, роҳатланиб кетдим... Маним учун қўйингизда ва оёғингиз учида жон бериш жуда ширин эди ва кўбдан бери ғоям эди. Шунинг учун яқинроғингизда ўлар эканман, ўлмак учун, сўнг дақиқамда яна бир марта

бўйингизни олиб ўлиш учун душман томонидан уйингизга очилган туйнукчага кирдим. Кирдимда, сизни бўйингизни олдим, хафиф тин олғандаги латиф ухлаган товшингизни эшитдим... Шу вақт, субҳоноллоҳ... ўзимда кутилмаган бир куч сезган эдим, икки эмас, икки юз душманга муқобала этишка ўзимда кудрат кўрган эдим... Мен ўзимга бағишланган куч манбаъини жуда яхши онглари эдим, мендаги бу ўзгариш манбаъи уй ичида ухлагучи бир малак эди... Сиз эдингиз!

Шундан сўнг иккинчи душманни туйнукдан чиқмаёқ ишини битирдим. Бизнинг фожиямизнинг асл омили бўлган Ҳомид эса гўё мени қўлимда мушук каби ўйин бўлган, уни кулиб туриб, ўйнаб туриб тилимлаган эдим..." (264).

Отабекни қотиллик йўлига ундаган нарсани виждон азоби, йигитлик орномусидир. Ҳомидлар томонидан Кумушбибининг тунда ўтирланиши Отабекнинг юрагига пичоқ уриш билан баробардир. Бас, шундай экан, Отабекнинг ўз рақиблари билан ҳисоб-китоб қилиши – ёвуз ниятли кишиларнинг жазосини танҳо ўзи бериши мардлик, олижаноблик намунасидир. Умуман, мазкур эпизод эртақлар "Уч оғайни" ва бошқада тасвирланган қаҳрамонларнинг бир кечада довжораклик билан бажарган ишларини эслатади. Отабек халқ ижоди намуналарида тасвирланган афсонавий қаҳрамонлардан кўра, реалистик асарлардаги уддабурон, камсуқум, эрлик шаънига гард юқтирмайдиган ўқтам йигитларга яқин туради.

"Маълумки, эпосимизда ошиқ ва маъшуқалар исми жисмига муносиб, суврати ва сийрати гўзал қилиб тасвирланади. Уларнинг хатти-ҳаракатлари, кишилар билан муносабати, дўстларга ҳамияти, садоқати, ёмонларга ёндашмай юриши, кези келганда, қаҳри қаҳратон, беаёвлик каби фазилатлари омманинг одамийлик ва гўзаллик тушунчаларини тўла ифодалайди. Абдулла Қодирий яратган Отабек ва Кумушбиби образларида ана шу халқ севган ва улуғлаган фазилатларни кўрамиз, авлодлар ардоқлаган маънавий гўзаллик улар қиёфасида гоят теран миллий хусусиятлари билан гавдаланади; шунинг учун ҳам ўқувчи ўзини Отабек билан ҳамиша бирга бўлгандай сезади, у қилган ҳар қандай ишни тўғри билиб маъқуллайди, зўравонларнинг қатл этилишидан гоят хурсанд. Китобхонни тасвирланаётган воқеалар кетидан эргаштириб, унинг қатнашчисига айлантира бориш ёзувчининг халқ руҳини ифодалай

олган ўлмас образлар яратишдек юксак санъаткорлик салоҳияти самарасидир”¹.

О.Собировнинг бу сўзларига қўшилмасликнинг иложи йўқ.

Халқ ҳамиша азиз-авлиёларга эътиқод қўйиб, улар орқали мушкулларининг ечилишига ишониб келган. Ихлос – халос, деган ҳикматнинг машҳурлиги шундан. Баҳоуддин Нақшбанд қабрларининг ҳамиша одамлар билан гавжум бўлиши сирини изохлар экан, адабиётшунос Султонмурод Алим ёзган эди:

“Авлиёлар атрофида фаришталар, барча руҳоний мавжудотлар, аршу курси, самовоту кавокиб айланиб юрсаю, унинг хизматида бўлса, кишилар дардларини ана шу авлиёлар руҳига айтсалар, зора, бу руҳлар фаришталарга буюрсаю, ўша дардманднинг илтижосини Оллоҳга етказишса ва шу тариқа ўша руҳга топинган одамнинг мушқули кушод бўлиб, у дардига шифо топса!...”².

Бу ишонч халқимизда аср-асрлардан буён яшаб келади. Паҳлавон Маҳмуд ҳақидаги халқ романида айтилишича, у ҳар гал кураш тушишидан олдин азиз-авлиёлар мазорини зиёрат қилиб, бўлажак муҳорабада улардан мадад тилар экан³. Отабек ҳам “Хўжа Маъоз” қабристонида бир кеча ётиб, унинг руҳидан мадад сўраганидан кейин мушқуллари ечилиб кетади. Дўстининг “Хўжа Маъоз”да тунаганини эшитиб, уста Алим: “Бузрукдан сўрайтурган тилакларингиз бор эканда” (223), - дейди. Бу халқ китобларининг таъсири бўлибгина қолмай, ёзувчининг ўз ихлос-эътиқодидан ҳам гувоҳлик беради.

Ҳабибулла Қодирийнинг ёзишича, ҳам тасвир ҳаққонийлигига эришиш, ҳам улуғ авлиёдан мадад олиш мақсадида Абдулла Қодирийнинг ўзи ҳам бир кеча “Хўжа Маъоз”да тунаган:

“... - Мен Марғилон кўчаларида юриб, карвонсарой, эски ўрда ўринларини белгиладим. Мирзакарим қутидор, уста Алим, Хомид, Содиклар уйини тахминладим ва “Хўжа Маъоз”да бир кеча тунадим, - дердилар дадам, баъзан хушлари келганда, бизнинг роман ҳақидаги майда-чуйда эзма саволларимизга жавоб бериб, - “Хўжа Маъоз”да ёлғиз тунадим. Масжид айвонида узоқ ўтирдим. Ҳаммаёқ қоронғи; одам деган гап йўқ... Бора-бора уйку босди. Ухлаб олмоқчи бўлдим. Бироқ ётиб кўз юма олмадим. Чунки

¹ Собиров О. Сарчашма адиб ижодида. 15-16-бетлар.

² Олим С. Нақшбанд ва Навоий. – Т.: Ўқитувчи, 1996. - 13-бет.

³ Қаранг: Паҳлавон Маҳмуд (Халқ рўмони). Нашрга тайёрловчи М.Ҳасаний// Миллий тикланиш. – 1996. - 31-37-сонлар.

туновчилар келтирганми, масжидда қандала кўп экан, чакавериб безор қилди. Ховлига тушиб ётай, десам, турли ҳашаротлардан хавф қилардим... Ниҳоят, тобутхонага кириб ётдим...”¹.

Шарқда номус, орият, нафсоният кишининг ҳатто жонидан азиз ҳисобланади. Чунончи, “Алпомиш” достонида ҳикоя қилинишича, Қоражон тутқунликда ётган Алпомишни қутқариш учун келади. У туширган арқонга осилиб юқорига чиқар экан, дафъатан Алпомишнинг хаёлига: “Бир куни келиб дўстим қилган хизматини миннат этмасмикан?” - деган фикр келади ва арқонни атай узиб, қайта зиндоннинг тубига тушади. Кейинчалик ҳам бу халоскорлик шарафини Товка ойимга эмас, балки ўзининг содик Бойчиборига раво кўради².

“Ойсулув” достонида ҳам Ойсулувнинг ўғли – алп Кунботирни севиб қолган Доро лашкарбошиси Пахлавон Қайсарнинг қизи Офтобой ўз ошиғини зиндондан тортиб олишга бел боғлаганида, Кунботир ўйлайди: “Мени бу тортиб олса, бир кунлари аччиқланиб қолганда ё ботирликдан гап-сўз бўлганда: “Сен зиндонда ўлиб кетган одам эдинг, сени зиндондан мен тортиб олганман”, - дер, бетимга айтмаганда ҳам ичида айтар. Кел, мени бу тортиб олмасин”, - деб шуни ўзига маъқул қилиб: “Мени тортиб олмоққа сен билан канизларининг кучи етмас, мен сен айтган енгил одамлардан эмасман.. Мени тортса, миниб юрган тулпорим тортади, бошқа жонзод торта олмайди...”, - деди”³.

Шунга ўхшаб, Абдулла Қодирий ҳам Отабекни Кумуш олдида қарздор қилиб қўйгиси келмайди. Маълумки, Кумуш Отабекни ўлимдан – дорга осилишдан қутқарган эди. Отабек эса, ўз севганини номуси топталиши – Хомид қўлига тушиб, шарманда бўлишдан халос қилади. Отабекнинг бу хизмати Кумушнинг жасоратидан устун туради, зеро, номус ўлимдан қаттиқ.

Келтирилган мисолларга асосланиб, Қодирий халқ оғзаки ижодидан сўнг даражада таъсирланган ва ўз асарини фақат шу таъсир асосига қурган эканда, деган бирёқлама хулоса чиқариш нотўғри бўлар эди. Зеро, барча истеъдодли қалам соҳиблари каби Қодирий ҳам халқ китоблари анъаналаридан ижодий фойдаланган ҳолда, уларни янгича шароитда

¹ Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1983. - 65-бет.

² Қаранг: Алпомиш (Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони).–Т.:Шарк, 1988. -Б. 249; 284-286.

³ Ўзбек халқ достонлари. Биринчи жилд. – Т.: Фан, 1956. - 16-бет.

ривожлантирган ва янги мазмун билан бойитган. Зеро, ҳар қандай чинакам асар бу – анъана бағридаги новаторликдан иборат.

Қодирий халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиёт намуналарини ўқиб, эшитиб улғайган, улар таъсирида адабиётга кириб келган ва ўз услубини шакллантирган. Бу ҳол унинг ижодий эволюциясига, услубига, тилига, асарларига таъсир қилмаслиги мумкин эмас эди. Бу таъсир жилвалари гоҳ бевосита, гоҳ билвосита кўринишда намоён бўлади.

Табиийки, кичик рисоланинг бир боби доирасида бу таъсирнинг барча жилваларини ёритиш, романи барча халқ китоблари билан қиёсан ўрганишнинг имқони йўқ. Шунинг учун “Ўткан кунлар”ни ўзаро муштарак жиҳатлари бирмунча бўртиб кўринган “Тоҳир ва Зухра” достони билан муқояса қилиш ила кифояландик.

Чин севги ва садоқатни, рухий поклик ва гўзалликни улуғловчи, аксинча, разолат, мол-дунёга ҳирс қўйиш, ғийбат ва адоватни қораловчи “Тоҳир ва Зухра” халқ китоби билан “Ўткан кунлар” романи ўртасида бир қатор муштарак жиҳатлар мавжуд. Ошиқ ва маъшуқа ҳақида яратилган “Тоҳир ва Зухра” халқнинг энг гўзал дostonларидан бўлиб, Шарқ халқлари орасида 6-7 хил вариантда айтилиб келинади. Биз унинг Раҳматулла Юсуф ўғли айтиб берган вариантдан тадқиқотда фойдаландик.

Раҳматулла Юсуф ўғли айтган “Тоҳир ва Зухра” достонида Тоҳир билан Зухра ёшлигида кўпинча бирга-бирга ўйнаб юрсаларда, улар Қорахон шoҳнинг қизини Тоҳирга бераман, деб қилган аҳдидан беҳабар бўладилар. Тоҳир соққа ўйнаб юриб, бир кампирнинг чархига тегиб кетади. Кампир Тоҳирга унинг Сориҳон вазирнинг ўғли эканлиги ва Зухра унга ёшлигидан унаштириб қўйилганлиги ҳақидаги сирни очади. Аслида Тоҳир ва Зухра ўртасидаги муҳаббат бу сирни билмасдан анча олдинроқ бошланган, улар доимо Гулҳовузда яширинча учрашиб юрар эдилар. Улар орасидаги ошиқ-маъшуқаликдан хабар топган Тоҳирнинг энаси юрт уламоси – мулла Ҳаққулга бориб, вазиятни тушунтиради ва ундан совчи бўлишни, ёшларнинг бошини қовуштириб қўйишни илтимос қилади. Мулла Ҳаққул эса, “бир нечча шумликни ўйлаб, кўнглига жойлаб, Қорахоннинг олдига бориб: “Эй подшоҳим. Сизга арзим бор”, деб подшоҳга қараб, мўйловини бураб, соқолини силаб, жўрттага йиғлаб...”, Зухранинг ҳамиша Тоҳир билан ўйнаши-ю, Тоҳирнинг Зухра қасдида юришидан хабар бериб: “Эй подшоҳим, ҳалику қизингиз тоза йўлдан чикмаса ҳам, шундай ҳолда мактабда юраверса, бугун бўлмаса, эртага иши чатокликка айланади. Энди тезроқ бу ишнинг олдини

олиб, Зухрани, биринчидан, мактабга юбормасангиз, иккинчидан, бир белгилироқ кишига берсангиз. Бизлар тўйни есак”, - деди”¹.

“Ўткан кунлар” романида эса, Отабекнинг Кумушни севиб қолганини сезган Ҳасанали совчилик қилишни сўраб, Зиё шоҳичига боради. Лекин Зиё шоҳичи мулла Ҳаққулга ўхшаб ёмонлик қилмай, ишни ижобий битиради. Бу Абдулла Қодирийнинг халқ дostonларидан ижодий фойдаланганини кўрсатади.

“Тоҳир ва Зухра”да Тоҳирнинг Зухрага элакишганидан қаҳри келган Қорахон подшонинг кўнглидаги ўт кун сайин аланга олиб, Тоҳирни охири сандиққа солиб, дарёга оқизмоқчи бўлади. Бу гап элга аён бўлиб қолади.

“Қорахон Тоҳирни сандиққа солиб, дарёга оқизар эмиш. Шуйтиб, устога сандиқ йўндираётган эмиш”, деб Зухра ҳам эшитди. Бечора Зухра зор-зор йиғлаб, элдан яширинча уста боланинг олдига бориб, уста болага ялиниб, шундай дейди:

Уста ука, ишла чиндан,
Ёғочларин йўнги тиндан.
Сандиқ қанча маҳкам бўлса,
Шунча олқиш олгунг мендан.
Ёғочини маҳкам ишла,
Шанглоғи бўл сув кирмасин.
Бир гирдобга борганида,
Айлантириб, чўқтирмасин...
Агар Тоҳир шу сандиқда
Минг йил қолса намиқмасин.
Баландида тешик бўлсин,
Тагин яна димиқмасин” (25-26).

Зухранинг илтимоси билан уста сандиқни сув ўтмайдиган қилиб ясайди. Натижада бу Тоҳирни ўлимдан сақлаб қолишга сабаб бўлади.

Абдулла Қодирий ўз асари воқеаларини бир-бирига боғлашда, фабулани ташкил этишда, баёнчиликда кўпроқ халқ оғзаки ижоди анъаналарига суянади. Маълумки, “Ўткан кунлар”да воқеа бош қаҳрамоннинг Марғилонга келишидан бошланади. Отабек бу ерда Мирзакарим қутидорнинг кизига уйланади ва бирмунча вақт туриб қолади. Худди шу фурсатда Отабек Кумушни учинчи хотин қилиб олиш илинжида юрган “маккор Ҳомиднинг

¹ Тоҳир ва Зухра. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1974. -25-бет (Бундан кейинги ўриндаги иқтибослар шу нашрдан олинади ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

иблисона дасисаси” (260) туфайли қамалади. Бу воқеа ёзувчи томонидан жуда кўп тафсиллар ёрдамида ишонарли тасвир этилган. Қўқон хони Отабекни ҳам, унинг қайнотаси Мирзакарим қутидорни ҳам дорга осишга ҳукм чиқаради. Ниҳоят, ҳукмни ижро этиш дақиқаси етиб келади. Отабек дор тагига келтирилиб, осиш тараддуди бошланганда кутилмаган ҳодиса содир бўлади. Маҳбусларни биргина Юсуфбек ҳожининг Отабекка ёзган мактуби ўлимдан сақлаб қолади. Бу хатни Кумуш келтиради. Одатда халқ китобларида ҳам ана шундай тугун пайдо бўлиб, қаҳрамон тўсиққа учраб, ўлим билан юзма-юз келганда қандайдир илоҳий куч ёки сабаб билан у ўлимдан, ҳалокатдан ҳалос бўлади. “Тоҳир ва Зухра”да ҳам шунга ўхшаш эпизодни юқорида кўриб ўтдик. Абдулла Қодирийнинг ўз романида халқ асарларидаги ана шу усулдан фойдаланганлиги яққол сезилиб туради. Айни чоғда у ана шу усул воситасида қаҳрамон тасвирида ҳам, воқеа баёнида ҳам роман жанрига хос эпикликни келтириб чиқаради.

Урганч юртида Рустамхон подшоҳлик қилар, унинг икки қизи — Гулойша ва Гулҳадича дарё бўйига сайрга чиқиб турар эди. Тоҳир оқиб келаётган сандиқни кўрган икки қиз сандиқни талашиб қолади. Шунинг устига келиб қолган отаси сандиқ Гулойшага, ичидаги Ҳадичага, дега, уни очишади. “Аммо Тоҳир қанча одамлар сўз сўрагани билан бир оғиз ҳам гапирмади. Рустамхон Тоҳирни гунг ҳисоблаб, Гулҳадичага ҳийлаи шаръий никоҳ қилдириб, Гулҳадича ва куёви Тоҳир учун бир ҳовли ажратиб берди. Тоҳир дим индамаса ҳам Гулҳадича Тоҳирни жуда яхши кўриб қолиб, Урганчда уни гапиртира оладиган табиб, дуокаш, авровчи - жодугар бўлса, келтириб қаратаверди. Тоҳир бўлса, Зухрани ўйлаб, Гулҳадичага ҳеч гапирмай юраверди” (33).

Ота-она орзуси ва қистови туфайли иккинчи март? уйланган Отабекнинг Зайнаб билан муносабатида ҳам шунга ўхшаш ҳолатни кўрамиз. “Ота-она орзусини адо этишдан бир сония ҳам ўзининг кўз ўнгидан ҳаёли кетмаган анув илоҳий муҳаббат учун ҳеч бир турлик камчилик келмасига ишонса ҳам ҳозир унинг юрагини бошқа бир ҳақиқат тирнай бошлаган ва виждонини фақат шу масалагина ўраб олган эди. Отабекча энг нозик саналган бу масала қаршидаги жавоб кутиб ўлтурғучиларни ниҳоят зериктирди.

- Бизни кутдирма, ўғлим.

Отабек мағлуб бир боқиш билан бу сўзни айтқучи отасига қаради ва ялинчоқ бир оҳангда жавоб берди:

- Мен сизларнинг орзуларингизни бажаришга – агар хурсандчилигингиз шу билан бўлса – ҳар вақт ҳозирман. Аммо бир бечорага кўрабила туриб, жабр ҳам хиёнат...

Ҳожи ўғлининг мақсадига даррав тушина олмади ва сўради:

- Кимга, хотинингизми?

- Йўқ, сизнинг оладирган келинингизга. Ўғлингизнинг вужуди билан орзуингизни қондириш осон бўлса ҳам келинингиз қаршисида мени бир жонсиз ҳайкал ўрнида тасаввур қилингиз”, (136-137).

Отабек уйланди, лекин Ўзбек ойимнинг орзу-ҳавас орқасидан қутилган “марғилонлик балоси”дан ўғлини қутқариш масаласи унинг тилагича ҳал бўлмайди. Никоҳ кун Отабекнинг кийимларини жуҳуд домладан ўқитишлар, марғилонликдан совитиб, тошкентликка иситишлар – барчаси ҳам ҳозир ўз ажзларини унга иқдор қилар эдилар. Кейинги “беш-бош” домланинг берган тугатқи, эзиб ички, дуо ва туморлари ҳам негадир таъсир асарини сездирмадилар.

Отабек бир лаҳза бўлсин, илк муҳаббати, кўз очиб кўргани Кумушни унутолмайди. Натижада Зайнаб билан бирга бўлолмайди, “мижози суст”лигини баҳона қилиб, меҳмонхонада ётиб юради.

Тоҳир ва Отабекларнинг муҳаббатлари ҳақиқий бўлиб, улар гарчи фалакнинг гардиши билан севмаганларига уйланган бўлсаларда, ўз севганларига содиқ қоладилар. Уларни бу йўлдан қайтариш борасидаги ҳар қандай ҳаракатлар, иссиқ-совуқлар самарасиз кетади.

Зухрани Қоработирга фотиҳа қилишгач, Зухра дугонаси орқали қарвонбошиларга тилло тарқатиб, Тоҳирнинг дарагини олиб келишни, ўзи ҳақида хабар беришни топширади. “Тоҳир қайси юрtda бўлса, Зухранинг олдига келсин! Яқинда Зухрага никоҳ тўй бўлади. Иложи бўлса, шундан олдин келиб, Зухра билан гаплашсин! Зухра Тоҳирни кўрмакка интиқ” (33), - деб қўшиқ айтиб юрганларни эшитган Тоҳир бирдан тилга киради ва қарвонбошидан ўзини Ўзжанга олиб кетишни сўрайди. Унинг гапирганини кўрган ва ниятини билган Гулҳадича ғазаб отига минади, рашк қилиб, Тоҳирга шундай дейди:

Дарё суви сузукмиди,

Ўнг қўлимда узукмиди,

Зухраойнинг син-сумбати

Сумбатимдан тузукмиди? (37)

Тоҳир ундан изн сўраб, “Гулҳадичага қараб зор-зор йиғлаб”, айтади:

Рустамхоннинг гўзал қизи,
Энди менга жавоб бергин.
На қиларман қийнаб сиззи,
Энди менга жавоб бергин.
Зухра отлик ёрим бордир,
Энди менга жавоб бергин.
Кўрдим келиб элларингни,
Ушламадим қўлларингни,
Искамадим гулларингни,
Энди менга жавоб бергин (36).

“Ўткан кунлар”да эса Кумушнинг келишини эшитган Зайнаб билан Отабек ўртасида қуйидагича суҳбат бўлиб ўтади:

“Отабек Зайнабнинг юзидаги маъюсликни биринчи кўришдаёқ сезди. Бир оз жимгина қаршима-қарши ўлтуришдилар, иккисига ҳам сўз айтиш ўнггайсиз ва алла нарса монёдек эди.

- Нега чақирган эканлар? - деб ниҳоят Отабек сўраб юборди.
- Билиб туриб сўрайсизми? - деди Зайнаб кучланиб кулган ҳолда.
- Нимани билиб туриб?
- Марғилондан келадирган кишингизни.

Отабек қийин ҳолатда қолди ва оғзиға шу гап келди:

- Мунда маним ихтиёрим йўқ... ҳамма ишни отам қилаётибдир.
- Отангиз қилсалар ҳам сизнинг кўнглингиздагича.
- Нима кўнглимдагича?

- Суйганингиз билан биратўласига қўшилиб олиш, албатта, сизнинг кўнглингиздагича...

- Мен уни суяманми?..
- Албатта, суясиз...

Отабек ўзини тинч ушлаган ҳолда:

- Янглишасиз! - деди.

- Ҳеч янглишмайман, - деди Зайнаб, - сиз уйланишдаёқ уни суюб олгансиз, мени бўлса... - мен ота-онангизнинг орзуларича, - деди ва кўзига жик ёш олди” (306).

“Тоҳир ва Зухра” достони ва “Ўткан кунлар” романининг хотимасида ҳам ўзаро муштарак жиҳатларни кўрамиз:

Тоҳир дорга осилгач, Зухранинг эси оғиб, “... тоза ўлим телбаси бўлиб қолди. Қорахон подшоҳ дарров Тоҳирни қабристонга кўмдириб, бир мастон

кампирга пича пул бериб, нима бўлса ҳам Зухрани алдашни буюрди. Мастон кампир Тохирнинг қони тўкилган тупрокдан лой қилиб, бир одамча ясаб, Зухрага:

- Мана шуни қирқ кечаю қирқ кундуз ҳеч ором олмасдан ва ерга қўймасдан кўтариб юрсанг, Тохир бўлиб тирилади. Муродинга етасан, - деб алдади. Подшоҳ ва кампирнинг кўнглида “Зухра қирқ кун шу аҳволда юрса, кейин Тохирдан кўнгли совийди”, деган ўй бор эди.

Зухраой Мастон кампирдан лой одамчани олиб, Мастон кампирнинг айтганича, одамчани тоза пахтага ўраб, пахтанинг устидан бир неча қабат бўз, бўзнинг устидан шол, шолнинг усти-дан кўрпани ўраб, кўрпани чилбир билан маҳкамлаб чатиб, “Тохир учун қирқ кунлик машаққат ҳеч гап эмас”, деб Зухраой қирқ кечаю кундуз шунча нарсага ўралган лой одамчани ҳеч ором олмай, ўтирмай, қаттиқ ихлос ва умид билан кўтариб юрди. Шу орада Зухраой чўпдай қотиб, озиб-тўзиб қолди. Орадан ўттиз тўққиз кечаю ўттиз тўққиз кундуз ўтиб, Зухраой бир ариқнинг лабига етиб борса, бир момо қора кигизни сувга ювиб ўтирибди. Шунда Зухраой:

- Ҳа, момо, бу кигизни ювиб нима қиласиз, - деса, кампир момо:

- Қизим, ювиб оқ қилиб оламан, - дейди. Шунда Зухраой:

- Момо, айнибсизми? Қора кигиз ювган билан оқ бўлармиди?! - деса, кампир момо:

- Бўлмаса, ўлган ҳам тириладими? Сен бўлсанг, беҳудага лой одамчани бир кам қирқ кундан бери кўтариб юрибсан, - деди. Бу сўзни эшитиб, Зухраой “воҳ”лаб, кўтариб юрган юкини кўчага отиб ташлаб, ўзи телбаларча қабристонга қараб югурди... Бирдан кўнглига дунёнинг тирикчилигидан ўлиш афзал кўриниб, ерга қараб: “Энди кўйинингни оч!” деб, Зухраой шунда нима дейди:

Эй қора ер, мендай ғариб шўрлига,

Ором олай кириб, тезроқ кўйининг оч!

Қирқ кун бўлди, ҳолдан тойдим, чарчадим,

Ором олай, менга тезроқ кўйининг оч!” (47)

Қабр очилади ва Зухра унга киради.

“Ўткан кунлар”да Кумуш Зайнаб томонидан заҳарланиб ўлдирилгач, Отабек учун яшашнинг маъноси қолмайди ва у ота-она хонадонини тарк этиб, Марғилонга йўл олади:

“Бир йилдан сўнг Отабек уста Алим билан бирга Тошкент келди... Энг сўнгги кеч ёлғиз кўйи Кумуш қабри ёнида бўлди. Кеча ойдин, қабристон

тип-тинч, узоғрокдан қуръон товши эшитилар эди. Икхи тубчинор булоқларида қўниб ўлтурган уч-тўртта бойқушлар, қабр ёнига тизланган Отабек ва юқори, қуйи дўмбайган қабрлар бу тиловатка сомиз каби эдилар. Қуръон оятлари қабристон ичига оғир оҳангда оқар эди... Бир соатдан кейин тиловат тўхталди. Отабек ҳолсизланиб оёғ узра турди...

... Бундан сўнг Отабек Тошкандга қайтиб келмади...

1277 йилнинг кеч кузларида бўлса керак, Юсуфбек ҳожи Қаноатшодан бир хат олди. Қаноатшо Авлиё отадан ёзар эди.

“Ўғлинингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг қўшунда эди. Олмота устидаги ўрус билан тўқунишмамизда биринчи сафимизни шу икки йигит олди ва қаҳрамонона урушиб шаҳид бўлди...” (302-303).

Тоҳирдан жудо бўлган Зухра сингари, Отабек учун ҳам Кумушсиз алаш маъносиз эди. Шунинг учун ҳам у нақ ўлимни афзал билади.

Абдулла Қодирий реалист ёзувчи сифатида, ўз асари билан фақат муҳаббат можароларини тасвирлашни эмас, балки катта ғояларни олға суришни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйган ижодкор сифатида Отабекнинг ўлимини миллий мустақиллик ва озодлик йўлидаги ўлим даражасига олиб чиққанки, бу унинг халқ ижоди мотивларига ғоятда ижодий муносабатда бўлганини ёрқин намойиш этади.

Бу ва бошқа ана шундай кўпдан-кўп лавҳалар “Тоҳир ва Зухра” сингари халқ дostonлари Абдулла Қодирий ижодига самарали таъсир кўрсатганлигидан далолат беради. Чунки халқ оғзаки ижоди ва реалистик ёзма адабиётда том маънодаги роман жанри яратилмаган бўлса ҳам унда воқеаларни, қаҳрамонларни романга хос равишда баён этиш, эпик тасвир воситалари билан яратиш анъаналари мавжуд эди. Келтирилган мисоллар бунинг исботидир.

Агар диққат қилинса, қаҳрамон образини тасвирлашдаги XX аср ўзбек адабиёти эришган ютуқлар аслида бой халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган бадиий тажриба асосида эришилган эди. Роман жанри эса миллий адабиётимизнинг ана шу эпик тасвир анъаналарини ўз табиатига мослаштириб, ижодий фойдаланиши билан дунёга келади. Абдулла Қодирий романлари ҳам шундай йўл билан пайдо бўлди. Абдулла Қодирий ўз романида фақат воқеаларни тасвирлаш, фабулани ташкил этиш ёки композиция қурилишларидагина бундай миллий анъаналардан фойдаланиш билангина чекланмади. У айни пайтда тарихий жараён тараққиёти қонунларини ўрганиш ва таҳлил этиш, миллий турмуш манзараларини

кузатиш, тарихий шахслар ва тўқима образларни ҳаёт ҳақиқатини, асар
ғоясини очишга сафарбар этиш йўлидан борди; миллий урф-одатлар, тарихий
обидалар ва табиат манзаралари тасвиридан тарихий воқеликни ҳаққоний акс
эттиришда кенг фойдаланди; қаҳрамон образини яратиш, унинг руҳий олами
ва бу оламдаги ўзгаришлар диалектикасини ёрқин акс эттиришда халқ оғзаки
ижодидаги эпик тасвир анъаналарига таянди. “Ўткан кунлар” романини
яратишида бой оғзаки ва ёзма адабиётдаги бадиий воситалар унга ёрдамга
келди.

“ЎТКАН КУНЛАР” РОМАНИДА НАВОИЙ “ХАМСА”СИНИНГ ЭПИК АНЪАНАЛАРИ

Адабиёт ва санъатнинг нодир намуналари жамият тараққиётининг муайян босқичида мумтоз ёзувчилар туфайли юзага келиб, шу жамият ҳаётининг ранг-баранг қирраларини ўзида акс эттиради. Лекин жамиятнинг таназзулга учраши ва янги тарихий даврнинг бошланиши билан чинакам санъат асари ўз қимматини йўқотмайди, аксинча, у яшашида давом этиб, кейинги авлодлар учун ҳам маънавий бойлик сифатида, эстетик таъсир ва тарбия воситаси сифатида хизмат қилаверади. Бу ҳилдаги асарлар умуминсоний ғояларни ифода этиб, муайян даврга, мамлакатга, халққа мансуб бўлгани билан айна пайтда мангуликка дахлдордир.

Шу ўринда, ўтмиш маданиятнинг энг яхши асарлари нима учун ижтимоий тараққиёт шакллари билан бирга йўқ бўлиб кетмайди, балки келгуси авлодлар билан бирга яшаб, улар учун ҳаётни билиш воситаси, маънавий юксалиш манбаи бўлиб хизмат қилаверади, деган саволларга жавоб бериш зарурати туғилади. Бизнингча, бунга маънавий маданиятдаги ворислик тушунчаси воситасида жавоб қайтариш мумкин.

Санъат тараққиётидаги ворислик ижтимоий онгнинг бошқа турлари, жумладан, фандаги худди шунга ўхшаш жараёнлардан жиддий фарқ қилади. Бу хусусият воқеликни бадий образлар орқали акс эттирувчи санъатининг моҳиятидан келиб чиққандир. Санъат тараққиётидаги ворисликнинг бу муҳим ва ўзига хос хусусияти шундаки, фан ва санъат моддий дунёни турлича акс эттиради, ижтимоий турмуш ва инсоннинг ҳаётини тажрибаси билан турлича муносабатда бўлади. Воқеликни акс эттиришда фан тараққиёти учун мазмун ворислиги кўпроқ аҳамиятга эга бўлгани ҳолда, ҳаётни бадий образларда тасвирлаш воситаси бўлган санъат тараққиёти учун шакл ворислиги устуворлик қилади.

Фан ўтмиш ютуқларини танқидий ўзлаштириш жараёнида уларнинг фақат объектив ҳақиқатга мувофиқ келадиган томонларини мерос қилиб олади. Адабиёт ва санъат эса ҳаётни тасвирлаш жараёнида тасвир усуллари, шакллари ва воситаларини бойитиб ва мукаммаллаштириб боради. Шунга кўра, адабий анъана дейилганда, дунёни бадий идрок этиш соҳасида асрлардан-асрларга, аждодлардан-авлодларга эҳтиёж туфайли ўтиб келган илғор адабий тажрибалар назарда тутилади.

Анъана доимий машқ, узлуксиз изланиш, сабр-тоқат ва машаққатли меҳнат туфайли эришиладиган ижодий жараён, улуғ санъаткорларнинг бадий маҳорат “сир”ларини, адабий мероси ва тажрибаларини ижодий ўрганиш ҳамда давом эттириш билан боғлиқ ҳодисадир. Бинобарин, анъана устоз санъаткорлар ақлий ва руҳий фаолиятининг умумлашган бадий маҳсули бўлган асарлар ва улар поэтикасидан кучли таъсирланиш ҳамда янги ижодий изланишлар билан бойитилган ҳолда кейинги авлодлар томонидан давом эттирилишидир.

Шундай қилиб, анъана деганда дунёни бадий идрок этиш соҳасида даврдан-давра, бўғиндан-бўғинга ўтиб келган адабий тажрибаларни кўзда тутамиз. Зотан, арабча сўз бўлган “анъана” атамасининг луғавий маъноси ҳам кекса бўғиннинг маиший ҳаётию ижодий мактабида синалган, жилоси ўчмайдиган нарсаларни, воситаларни янги бўғинга ошириш, демакдир. Амалда анъана – турли-туман жавоҳиротга эга ғоят катта бир хазина. Бу хазинадан ҳар ким ўзига керагини: биров сюжет қуришдаги маҳоратни, биров ёрқин характерлар яратишни, бошқа биров қаҳрамонлар руҳиятини тасвирлаш ва ҳоказоларни олади, ўрганади. Шу йўсинда анъанадан фойдаланиш, маълум маънода, бадий тадқиқотга айланади. Объектив борлиқни, ундаги бир-бири билан алоқада бўлган воқеа-ҳодисаларни жасорат билан реалистик тасвирлаган, замонавийликни яхши ҳис этган ҳар бир санъаткор, шубҳасиз, ўзининг салафлари анъанасини муносиб давом эттирувчи бўлади. Кўпинча ёзувчилар бадий маҳоратни устоз сўз санъаткорларига эргашиш, уларнинг бой тажрибасини ўрганиш орқали эгаллайдилар.

Устозларга нисбатан чуқур ҳурмат ва айни замонда одоб билан баён қилинган танқидий қарашлар Алишер Навоий “Хамса”-сида юқоридаги фикрлардан ҳам равшанроқ акс этган. “Хамса” таркибига кирган бирорта дoston йўқки, унда Алишер Навоий Низомий Ганжавий ёки Хусрав Дехлавий, Ашраф Мароғий ёки Абдурахмон Жомийнинг муборақ номларини тилга олмаган, уларнинг сеҳркор қаламларига таҳсинлар ўқиб, айни пайтда, баъзи нуқсонларини кўрсатмаган бўлсин.

Алишер Навоий кишилик тафаккури Юнонистон ва Ҳиндистонда, Хитой ва Арабистонда, Эрон ва бошқа ўлкаларда яратган фан, адабиёт жавоҳирларига зўр эҳтиром билан муносабатда бўлган. Устозлари Фирдавсий, Ганжавий, Дехлавий, Жомий, Лутфий сингари нурли сиймоларнинг асарларини ипидан-игнасиғача ўрганган ва улардан ижодий сабоқ олган. Улуғ шоир “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида ўзидан олдин ўтган санъаткорларни

кўп ўқигани ҳақида ҳикоя қилиб, "... ўқурга девониндин бу фақир мутолаасига кўп машғул бўлмоған девон оз эркан", - деган ва улардан илҳомлангани хусусида ёзган: "Барчасига кўп қатла ўқупмен, балки кўпини ёд тутупмен ва қасойид ва ғазалиётларининг ғариб ва латофатин билибмен, балки ғариброқ ва латифларига татаббуъ доҳи қилибмен"¹.

Ўзбек ёзма адабиётини кузатиш орқали шу нарсa маълум бўлдики, мумтоз адабиётимизда романнинг пайдо бўлиши, биринчидан, шеърӣй эпик дostonларнинг юзага келиши, иккинчидан, насрнинг шаклланиши, ниҳоят, учинчидан, реализмнинг туғилиши ва тарихий ривожи билан боғлиқ. Баъзи бир миллий адабиётларда реализмнинг пайдо бўлишини кўпинча сатира жанрининг вужудга келиши билан боғлайдилар. Шу маънода XIX асрнинг иккинчи ярми ўзбек маърифатпарварлик адабиётида сезиларли из қолдирган Муқимий, Фурқат, Махмур, Завқий, Аваз Ўтар каби санъаткорлар томонидан яратилган ажойиб сатирик асарлар ўзбек адабиётида реализмнинг қарор топишида муҳим рол ўйнаганини унутмаслик лозим бўлади. Бу кейинчалик яратиладиган ўзбек романлари учун ҳам замин ҳозирланиши эди. Ёзма адабиётимизда эпик дostonларнинг мумтоз намунаси Алишер Навоӣй "Ҳамса"сига кирган дostonлардир. Реализмнинг шаклланиши эса ўзбек насрининг ажойиб намунаси "Бобурнома" билан, шунингдек, Муқимий, Фурқат, Завқий ва, шубҳасиз, Фитрат, Чўлпон, Қодирий, Ҳамза ижодлари билан боғлиқ. Буларнинг ҳаммаси бир-бирига уйғунлашган ҳолда ўзбек мумтоз адабиётида роман учун замин яратган, деган асосни беради.

Маълумки, ўзбек ёзма адабиёти қарийб минг йиллик тарихга эга. Алишер Навоӣй ижоди ана шу катта тарихий давр ичида ўзбек адабиёти босиб ўтган йўлнинг якуни, адабий тараққиётнинг чўққиси сифатида майдонга келди. Навоӣй томонидан яратилган ўнлаб асарлар, хусусан, унинг эпик дostonлари ўзигача бўлган илғор интилишлар ва адабий анъаналарнинг тақомили, тараққийси ҳамда синтези сифатида диққатни жалб этади. Хусусан, ўтмишда, ўзбек романи бўлмаган бир шароитда унинг "Ҳамса"сига кирган эпик асарлари роман вазифасини бажарган десак, хато бўлмаса керак. Чунки Алишер Навоӣйнинг ижодий услуби романтик йўналишга эга. Агар ўзбек адабиётида реалистик услубнинг пайдо бўлишига қадар унинг ўрнини

¹ Навоӣй Алишер. Танланган асарлар. Муҳокамат ул-луғатайн. - Т.: Ўздавнашр, 1948. - 194-195-бетлар.

романтизм бажарганлиги ҳисобга олинса, у вақтда романназм ўрнини Навоий яратган роман-поэзия адо этиб келганлигини тушуниш қийин бўлмайди¹.

“Фарҳод ва Ширин” достонини таҳлил қилар экан, Н.Маллаев ҳам Фарҳоднинг “мукаммал эпик образ даражаси”га кўтарилганлигини таъкидлаб, “Бунинг натижасида асар шеърӣ романга ўхшаб кетади”², - деб бежиз ёзмаган.

Ҳар бир бадий асарнинг оғзаки ва ёзма адабиёт анъаналаридан озиқланиши табиийдир. Шу маънода, Алишер Навоий билан Абдулла Қодирий ўртасидаги адабий алоқалар ҳақида сўз борганда, ижодий таъсир қайси йўл билан содир бўлгани, қандай характерга эгаллиги, буюк шоир ижодидан илҳомланиш ва баҳраманд бўлиш орқали Абдулла Қодирий бадий маҳоратининг тараққиёт босқичлари кўз олдимизда гавдаланади.

Одатда икки ёзувчи ижоди қиёсланганда, таҳлил қилинаётган асарлар сюжетининг ўхшаш жиҳатлари, адабий қаҳрамонларнинг яратилиш услуби, муаллифларнинг фикрлаш тарзи каби қатор масалалар тилга олинади. Абдулла Қодирий адабиётимиз тарихида тўпланган тажрибалар ва бой анъаналарга ҳурмат билан ёндошган. Айни пайтда ижодий изланишлари билан уни сифат жиҳатидан янги поғонага кўтариб, ибрат намунасини кўрсатди. Абдулла Қодирий истеъдодли, туғма санъаткор сифатида устозларидан олган билими билангина чегараланиб қолмай, анча илгарига қараб кетди.

Абдулла Қодирий ўрганиши мумкин бўлган мумтоз достонлар ва халқ китобларидаги асосий қаҳрамонлар романтик бўёқларда чизилиб, асарга ҳар томонлама шаклланган ҳолда кириб келадилар. Бундай ва бунга ўхшаш ҳолларни тақозо этган ва уларни келтириб чиқарган сабаблар мунаққидлар эътиборидан, афсуски, четда қолиб келмоқда. Таниқли рус адабиётшуноси Б.Сучков романтизм даври адабиётига хос бўлган бундай ҳолни изоҳлар экан, романтик оқим вакиллари кўзда тутиб, улар “...ҳаётдаги нобопликларни бевосита буржуа жамиятининг характери билан боғламаганлар. Фақат оқибатнигина кўрсатган ва унинг сабабига чуқур кириб бормаган романтиклар ҳаётдаги ҳар қандай ҳодиса-характерни уларни яратган муҳитдан эмас, балки инсоннинг шахсий хусусиятларидан келиб чиқади, деб билганлар ва асарларида ҳам шундай изоҳлаганлар”³, деб ёзганида мутлақо ҳақдир.

¹ Бу ҳақда қаранг: Мирвалиев С. Ўзбек романи, 50-51-бетлар.

² Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1976. – 443-бет.

³ Сучков Б. Исторические судьбы реализма. – М.: Советский писатель, 1967. – С. 187.

Қаҳрамон характерини уни ўраб олган муҳит билан узвий боғлаб таҳлил қилмаслик ҳаётни реал кўрсатишни суғлаштиради ва характерларни муттасил тараққиётда кўрсатишни чеклаб қўяди. Йигирманчи йиллар ўзбек насрида мумтоз анъаналар инерцияси сифатида узоқ вақт сақланган романтик сентиментализмнинг таъсири кучли бўлди. Бу нарса, жумладан, Абдулла Қодирийнинг ҳам илк ижодида, айниқса, унинг биринчи романи – “Ўткан кунлар”да равшан кўзга ташланади. Бу таъсир асарнинг бадиий хусусиятларидагина эмас, масаланинг қўйилиши ва ҳал этилишида ҳам намоён бўлади. Бу хусусият ёзувчининг асар қаҳрамонининг шахсига эътиборни кучайтиришида, руҳият ва ҳиссиётга куч беришида аниқ сезилади. Зеро, қаҳрамон руҳиятини очишда ҳиссиёт етакчи тамойиллардан ҳисобланади.

Лекин реализм инсон руҳиятини бадиий таҳлил қилишни биринчи ўринга қўяди. Романтик сентиментализмнинг таъсири остида яратилган қаҳрамонларда эса ирода “йўналиши”нинг биринчи ўринга чиқиб олиши характерли хусусиятдир. Бундай асарларда ёзувчиларнинг кўтаринки характерларга ва ёлғиз, жамиятдан узилган кишилар тақдирига қизиқиши, қаҳрамон ички дунёсига чуқур кириб бориши ва ички кечинмаларга, айниқса, кўп ўрин ажратиш ҳам юқорида айтилган нуқтаи назарнинг натижаси сифатида юзага келади.

“Романтизм, - деб ёзган эди С.М.Петров, - инсонни жамият нобопликлари билан асло келишмасликка чақириб, қалбида исён ва курашга иштиёқ уйғотиб, уни ёрқин келажак ҳақида соф ниятлардан озик оладиган олий даражадаги қудратли интилиш билан қуроллантирган”. Феодал давлат тузумига қарши курашиш, уни ағдариб ташлаш учун ҳеч қандай ижтимоий-иқтисодий асослари бўлмаган, зулмдан, давлатни бошқаришдаги бошбошдоқликдан, жаҳолатдан норози Юсуфбек ҳожи билан Отабекларнинг тузумни ислоҳ қилишга интилишини ҳам, маълум маънода, уларнинг ана шу типдаги қаҳрамонлар сифатида яратилгани билан изоҳлаш мумкин. Аммо, Абдулла Қодирийнинг, бошқа масалаларга муносабатда бўлгани каби бу анъаналарни ҳам “ёриб чиққанлиги” романда аниқ сезилиб туради. “Ўткан кунлар”да ёзувчи яратган қаҳрамонлар характерида мураккаб тарихий вазият таъсирида шаклланиб келаётган янги ижтимоий психологиянинг куртаклари равшан кўринади. Қаҳрамонларнинг курашда ёлғизлигига қарамай, ёзувчи ҳам улар билан бирга мавжуд аҳволнинг ҳақиқий айбдорларини тинмай излайди, ҳали изчил бўлмасада, қаҳрамонларда пайдо бўлаётган илғор қарашларни

туғдирган ижтимоий муҳитни бадий тадқиқ қилишга ҳаракат қилади. Адибнинг “Ўткан кунлар” романида характерларни муҳит билан мустаҳкам алоқада бадий тадқиқ этишга, уларнинг ўзаро таъсирини очишга интилишини Шарқ адабиётининг романтик табиатидан келиб чиққан бир неча асрлик анъаналар таъсири сифатида баҳолаш мумкин.

Алишер Навоий яратган шеърӣ романлар, хусусан, унинг “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” асарлари ўзларининг кўп томонлилиги, кўп муаммолилиги, эпиклиги, сюжет ва композициясининг мураккаблиги, тил ва услуби уйғунлиги билан роман жанрига хос хусусиятларни ўзида мужассам этган. Мазкур асарларда инсон ҳаёти ва орзулари, дастлабки кўринишда бўлсада, ўз ифодасини топган. Хусусан, ўтмишда кўҳна Шарқда хотин-қизларга нисбатан ниҳоятда паст назар билан қаралиб, улар ҳақ-ҳуқуқи поймол қилинган, ўзлари занжирланган бир даврда Навоий томонидан аёл образининг бадий асарда жуда кенг – эпик планда тасвирланиши, унинг севиш-севилишидан ташқари, жамоат ва давлат ишларида қатнашиши, эркаклар билан бирга, бир сафда туриб, ўз орзу-тилаклари учун кураш олиб бориши жуда катта аҳамиятга эга. Демак, Алишер Навоий асарларидан бошлаб инсон ҳаёти ва унинг ўз идеали учун кураши адабиётнинг тасвир объекти сифатида янада кенг ўрин эгаллай бошлаган. Бу ҳол ўзбек романининг туғилишида муҳим бир омил бўлган. Фақат оддий меҳнаткаш инсон образигина эмас, балки хотин-қизлар образининг тенг ҳуқуқли жамият аъзоси сифатида, идеаллаштириб бўлсада, берилиши XV асрдаги адабий ҳаётда жуда катта аҳамиятга эга воқеа бўлган.

Ўзбек мумтоз адабиётида бундай масалаларни ҳал этиш жараёнида роман жанрига хос эпиклик ва эпик тасвир унсурлари секин-аста шакллана бошлаган. Хусусан, дostonларда қаҳрамонлар образини яратишга интилиш, шу қаҳрамонларнинг ички, руҳий дунёсини очиш, руҳий тасвир усулини, бадий тўқимани шу масалага хизмат эттириш тамойили куртак ёза бошлаган. Бу асарлардаги баён қилиш, ҳикоя қилиш усули романга хос эпикликнинг юзага келишида муҳим босқич бўлган.

Қисқа қилиб айтганда, ўзбек мумтоз адабиётида, маълум даражада бўлсада, ҳаётӣ-ижтимоий масалаларни қўйиб, уни ҳал этишга уриниш йўлида яратилган образлар, характерлар, пейзаж, портрет, персонажлар руҳиятини очишга интилиш йирик бадий наср – роман жанри томон бўлаётган ривожланишнинг белги ва хусусиятлари эди.

Бундан ташқари, роман жанрига хос муҳим бадиий компонентлардан ҳисобланган фабула, композиция, образлар тизими, конфликт, тил ва услуб масалалари ҳам шу эпиклик доирасида ойдинлашиши, айниқса, муҳимдир.

Тўғри, Навоий яратган “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” дostonлари том маънодаги роман табиатини ифодалай олмайди. Лекин унинг жанр табиати, хусусиятлари роман жанрининг пайдо бўлишидаги дастлабки кўринишлардан биридир.

Абдулла Қодирий роман жанрини яратиш йўлида бошланган изланишларга анъана “мақоми”ни берди, бу жанрнинг биринчи ва ажойиб намунасини яратди. Аммо асардаги йўл қўйилган баъзи бир камчиликлар адабиётимизга ёзувчи олиб кирган янги бадиий хусусият ва анъаналардан бир неча бор қуйида туради. Бу ҳол, аввало, романга хос мураккаблилик билан боғлиқ бўлиб, сюжетни ташкил қилиш, композицион яхлитликни келтириб чиқаришда ёрқин кўзга ташланиб туради.

Муайян бир асарни адабий таъсир нуқтаи назаридан ўрганар эканмиз, уни фақат у мансуб жанр намуналари билангина муқояса қилиш бирёқламалик бўлар эди. Зеро, адабий таъсир кенг кўламли ва кўп қиррали тушунча бўлиб, бир жанрдаги асарга турли жанрдаги асарлар таъсир кўрсатиши мумкин ва бу табиий. Шу жиҳатдан “Ўткан кунлар”да нафақат насрий асарлар ёхуд эпик тасвир устиворлик қилган дostonлар, айти пайтда, халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётнинг турли жанрдаги асарлари таъсирини ҳам кузатамиз. Шундай экан, Қодирий Навоий дostonларидан эпик тасвир санъатини ўрганибгина қолмай, улардаги лирик тароватдан ҳам баҳраманд бўлгани шубҳасиз.

Бу таъсирнинг барча қирраларини кичик бир тадқиқот доирасида тадқиқ этишнинг имкони йўқ. Шунинг учун ҳам бобни гарчанд биз “Ўткан кунлар” романида Навоий “Хамса”сининг эпик анъаналари”, деб номлаган бўлсакда, мавзунинг катталигини эътиборга олиб, бу ерда асосан “Фарҳод ва Ширин” дostonи ҳамда “Ўткан кунлар” романини қиёсий тадқиқ этиш билангина қифояланамиз. Шунингдек, ўрни-ўрни билан “Лайли ва Мажнун” дostonини ҳам муқояса учун тадқиқотга жалб этамиз.

Абдулла Қодирийнинг Отабек ва Кумушни янги замоннинг Фарҳод ва Ширинларига нисбат беришининг ўзиёқ Алишер Навоий қаламига мансуб мазкур дostonнинг халқ орасида канчалик машҳурлиги, жумладан, адиб учун ҳам ардоқли асарлардан бири эканлиги ва, табиийки, “Ўткан кунлар”га бевосита ва билвосита таъсир кўрсатганлигини билдиради. Бугина эмас.

“Фарҳод ва Ширин” ва “Ўткан кунлар” Алишер Навоий ва Абдулла Қодирий ижодида алоҳида ўрин тутиши, муаллифларнинг Фарҳод ва Отабек, Ширин ва Кумуш образлари орқали ўз идеалларидаги йигит ва қиз тимсолларини яратганликларини эътиборга олсак, мазкур асарлар Навоий ва Қодирийнинг эстетик қарашлари, оламга ва одамга муносабати, тафаккур кўлами, бадиий мезонлари ва бошқа кўплаб улар ҳаёти, ижоди, шахси, дунёқараши билан боғлиқ масалаларга ойдинлик киритиши мумкинлиги аён бўлади.

Алишер Навоий ўзининг том маънодаги етук – комил инсон хусусидаги ўй-фикрлари, орзу-истакларини кўпроқ Фарҳод образи орқали ифодалайди. “Фарҳод – улуғ Алишер Навоийнинг суюкли қаҳрамони, - деб ёзди адабиётшунос Р.Воҳидов. - Шоир юрагида макон тутган барча эзгу фазилатларни унгагина раво кўради. Уни ҳам жисмоний ва ҳам маънавий жиҳатдан баркамол инсон сифатида шакллантиради. Барча журъату шижоат, мардлигу жасоратни унинг насибасига битади. Натижада дostonдаги Фарҳод ўтда қуймас, сувда чўкмас, ўқ тешмас қаҳрамонлар суратини эгаллайди”¹.

Абдулла Қодирий ҳам Отабек сиймосида ўз кўнглидаги, орзу-аъмолидаги чин инсон тимсолини яратган. Шунинг учун бу қаҳрамон адабнинг ўзига ҳам ҳамиша эъзозли бўлган.

Фарҳод ва Отабек, Ширин ва Кумуш образларида ўзаро муштарак жиҳатлар кўп. Ҳар иккала муаллиф ҳам ўз қаҳрамонларини алоҳида бир меҳр-муҳаббат билан тасвирлаган. Улар ўзларида ва ўзлари ҳурмат қилган кишиларда мавжуд бўлган, айти пайтда, ўзлари орзу қилган барча ижобий фазилатларни бу қаҳрамонлар сиймосида мужассамлантирганлар. Зеро, адабий қаҳрамон ҳаётий шахсга тўла-тўқис мувофиқ келмайди, у бир қадар идеаллаштирилган бўлади. Бу ҳақда Абдулла Қодирийнинг ўзи шундай дейди: “Шахс асардаги қаҳрамонга қанчалик ўхшаб кетмасин, барибир, унда қандайдир бир камчилик, нуқсон бўлади. Баъзан китобхон асарни берилиб ўқийдида, ундаги қаҳрамонни ўз атрофидан излаб кўради, айнан ўхшашини топа олмагач, умидсизланади, идеаллаштирилган типлар, деб хулоса чиқаради. Ёзувчи эса, кўплаб шахсларда кўрган-қузатган типлардан ўзига керагини танлаб олади, умумлаштиради, бирон қаҳрамонда мужассамлаштиради. Бироқ бунинг шартлари бор: типлар ясама, сунъий бўлмаслиги, халқ орасида биров бўлмаса, бировда кўрилган, табиий, мантикқа тўғри келадиган, китобхонни ишонтирадиган бўлиши шарт”².

¹ Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. - Бухоро, 1994. - 102-бет.

² Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1989. - 95-96-бетлар.

Атоқли адабиётшунос олим, академик Иззат Султоннинг қуйидаги фикри ҳам диққатга сазовор:

“Мен энди адабиётимиз учун муҳим бир масалага диққатингизни тортишни лозим топаман, - дейди у филология фанлари доктори Н.Раҳимжонов билан суҳбатида. - Бу масаланинг бири – ҳаётни адабиётда қандай тасвирлаш масаласи. Шунини доим эсда тутиш керакки, адабиёт ҳаётнинг фотонусхаси эмас. Адабиёт – бадий образлар олами, “иккинчи воқелик”, яъни ёзувчининг ҳаёт ҳақидаги тасаввурининг аксидир. Бу ҳаётнинг бадий тасвири ҳаётга ҳам ўхшаши, ҳам ўхшамаслиги керак, деган сўз. Ёзувчи ҳаётдан узилмаган ҳолда ҳаётдан “узоклашиши” шарт. Бу узоклашиш ҳаётнинг моҳиятини очиб беришга хизмат этади. Аслини олганда, бу узоклашиш ҳаётга чуқурроқ кириб бориш, демакдир. Масалан, “Ўтган кунлар”ни оладиган бўлсак, Юсуфбек ҳожи ҳам, Отабек ҳам мана шундай яхлит ва мукамал ҳолда XIX аср ҳаётимизда учрамаган. Аммо XX асрда бизнинг ҳаётимизда Юсуфбек ҳожи ва Отабек образларининг айрим қирралари учрайди.

Бундан шундай хулосалар чиқариш мумкин:

Биринчидан, ёзувчи-санъаткор “муболаға қонуни”га риоя қилиши шарт. Масалан, ҳозирги кунда ҳаётда тадбиркор образи мукамал шаклланган эмас. Бу нарса тадбиркор образининг адабиётга олиб кирилиши ҳали эрта, деган фикрни юзага келтирмаслиги керак.

Иккинчидан, ижоднинг яна бир муҳим талаби – ёзувчи қаҳрамонларни, персонажларни ўз маънавий бойлиги билан бойитиши керак. Бу – персонажларнинг ёзувчи гоҳларини ифода этувчи “жарчи”га айланиши, деган сўз эмас. Ёзувчи ҳар бир персонажни, айниқса, ижобий қаҳрамонни ўз маънавий хазинаси ҳисобига бойитиши лозим. Такрор-такрор айтаман: бадий асарда тасвирланган ҳаёт у оддий, кундалик ҳаёт эмас, бу – ҳаётнинг мағзини чакқан, унинг моҳиятини тушунган санъаткорнинг тасаввuriда пайдо бўлган ҳаёт манзарасидир. У оддий ҳаётга ўхшайди ҳам, ўхшамайди ҳам. Ўхшашлиги – унинг ҳаётийлигини, ўхшамаслиги эса – унинг бадий таъсирчанлигини таъминлайди”¹.

Абдулла Қодирий айти шу йўлдан борганлигини Иззат Султоннинг қуйидаги ҳикояси ҳам тасдиқлайди:

¹ Қайта тугилиш арафаси (И.Султон ва Н.Раҳимжонов суҳбати)// Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1999, 19 март.

“ - 1929-1930 йиллар бўлса керак, ёзувчиликка ҳаваскор ёш кезларим эди. Бир кунги ҳозирги Лойиҳа институтининг биносига ёш ёзувчиларнинг Қодирий билан учрашуви бўлди. Қодирийга турли саволлар берилди. У киши саволларга жавоб қайтариб, ўз тажрибаларидан сўзлаб бердилар. Мен Қодирийдан: “Ўткан кунлар” романингиз воқеий асарми?” - деб сўрадим. “Йўқ, - дедилар у киши, - романдаги беш-ўн фоиз айрим тарихий воқеалар, шахсларгина воқеий. Қолганлари – ёзувчининг маҳорати...”¹.

Маълум бўладики, Фарҳод ва Ширин ҳамда Отабек ва Кумуш – Навоий ва Қодирий томонидан муайян даражада идеаллаштирилган қаҳрамонлар. Лекин муаллифлар ўз асарларини бир-биридан фарқланувчи икки метод: Навоий – романтик, Қодирий – реалистик методдан фойдаланиб яратганлар. Агар Навоий “Фарҳод ва Ширин”ни ёзишда оғзаки ва ёзма адабиётдаги романтик қаҳрамонлик дostonларидан озиқланган бўлса, Абдулла Қодирий халқ оғзаки ижоди ва мумтоз сўз санъатимиз анъаналарига суянибгина қолмай, замонавий Шарқ ва Ғарб романчилигида эришилган бадиий ютуқлардан ҳам баҳраманд бўлган. Шу жиҳатдан бу икки асар қаҳрамонлари ўртасида муштарак томонлар бўлиши билан бирга, тафовутли ўринлар ҳам мавжудлиги табиий. Чунинчи, Фарҳод бирмунча романтик-кўтаринки услубда, муболағадор, фантастик тасвир унсурлари билан омухта ҳолда тасвирланган бўлса, Отабек образи реализм талабларига мос равишда яратилган.

Алишер Навоий талқинидаги Фарҳод ва Ширин фақат севги ва вафонинг илоҳий маъбудаларигина эмас. Улар, биринчи навбатда, маънавий камолот ва руҳий гўзалликнинг тирик ва ноёб тимсоллари ҳамдир.

“Навоий маънавий гўзалликни жисмоний гўзалликдан айри ҳолда ажрамагани сингари, илм билан ҳунар ҳам ўзаро омухта бўлиши тарафдоридир. Яъни, маънавий етук киши жисмоний жиҳатдан ҳам гўзал бўлса, бу – комил гўзаллик ҳисобланади. Хуллас, илмли одамнинг ҳунари ҳам бўлса, ўз навбатида, ҳунараманд ҳам илму маърифатдан бохабар бўлса, ҳақиқий баркамоллик – шу.

Фарҳодда айна жиҳатларнинг бари мужассам: у барча илмларни эгаллаш баробарида ҳамма ҳунарлардан ҳам хабардор, маънавий жиҳатдан етук бўлибгина қолмай, жисмоний томондан ҳам кучли ва гўзал, мард ва шижоатли”². Айна хусусиятларни Отабекда ҳам кўрамиз. Отабек гарчи Фарҳод каби замонасининг барча илмларини эгалламаган бўлсада, лекин

¹ Қаранг: Қодирий Х. Отам ҳақида. - 96-бет.

² Очил Э. Фарҳод - комил инсон// Тафаккур. - 2000. - № 3. 39-бет.

ўзига етарли даражада билимли. Савдо иши билан нафақат ўзимизнинг вилоятлар, балки рус шаҳарларига ҳам борган, халқ турмуши, давлатни бошқариш ишларини кузатиб, кўзи очилган, дунё кўрган, муайян тажриба тўплаган, дунёқараши хийла кенг, фикр-мулоҳазаси чуқур; ўзи босик, хушмуомала; мард ва танти, жасур ва кўркмас, андишали, ор-номусли, қисқаси, ўз замонасининг олд фарзандларидан ҳисобланади.

“Фарҳод ва Ширин”да романтик саргузашт тасвири етакчилик қилади: Ширинни излаб йўлга чиққан Фарҳод кўпдан-кўп саргузаштларга дуч келади – Юнон юртига бориб, Суҳайло билан учрашади, аждаҳо, Аҳриман, темир пайкарни енгиб, Жамшид жомини қўлга киритади, Сукрот ҳаким билан сўзлашиб, Искандари Румий тилсимини очади. Бу – воқеаларнинг биринчи босқичи. Иккинчи босқичи – кўзгуда Шириннинг аксини кўрган Фарҳоднинг унга етиш йўлида бошидан кечирган воқеаларни ўз ичига олади.

Отабек гарчи ўз салафи каби Марғилонга ёр излаб эмас, балки савдо иши билан келган бўлсада, “бу ўртада ўхшаши” бўлмаган “кўхлик” бир қизнинг савдосига гирифтор бўлади. Унинг бахтли-бахтсиз саргузаштлари шундан сўнг бошланади. Асарда муҳаббат масаласининг вақтинча иккинчи ўринга туширилиши ёзувчининг халқ дostonларига эргашмай, ижодий йўлдан борганлигини кўрсатади. Демак, ёзувчи анъанани эгаллашда тақлидчилик йўлидан эмас, балки ижодий йўлдан борган.

Фарҳод ўз муҳаббати йўлидаги тўсиқлар бўлмиш аждаҳо, Аҳриман, темир пайкар ва Хисравлар билан афсонавий жангу жадаллар олиб борган бўлса, Отабекнинг ўз душманлари Ҳомид, Мутал полвон ва Содиқларни ўзаро тенг бўлмаган курашда енгиб чиқиши ҳам бир дoston, катта қаҳрамонлик. Фарҳод ўзини макру хийла билан банди қилган рақиб Хисравдан сира чўчимай, унинг саволларига босиклик билан ва асосли жавоб қайтаради, илмоқли гаплар, киноялар билан уни ҳатто мот қилади.

“Хисравнинг хитоблари қанча қаттиқ бўлса, Фарҳод унга шунча осонлик билан жавоб берар эди. Хисрав унда шу қадар жасоратни кўрди. Унинг сўзлари ҳам худди дур сочгандай эди. Бундан Хисрав беҳуд бўлиб, ичига ўт тушгандай, унинг ичидаги ўтхонадан эса бунинг алангаси чиқаётгандай бўлди. “Мендек подшога бошидан-оёғигача занжирдаги шундай бир тубан ва разил одам, ҳаётининг кўчатидан шохлар синиб турган бир пайтда ўжарлик билан жавоб берапти. Бундай фидойини ўлим жазосига тортиш керак, токи ҳар қандай тоғ ва водий гадойи иккинчи марта султонлар

олдида хавф ва даҳшатни писанд этмай, сўзга ботирлик кўрсатмасин!" - деб ўйлади у.

...Уни дор қурилган, ўтин ва ўт тайёрланган ерга олиб келдилар. "Шундай бир бегуноҳ ўлиб кетаверадими?!" - деб бутун халқ ўртасида гулгула кўтарилди.

... Хисрав бошлиқ унинг барча хос кишилари, хосларнинг ўзигина эмас, ҳамма Фарҳоднинг билимдонлигидан, мардлик билан бепарволигидан ҳайратда эдилар. Халойиқ унинг ҳеч кими йўқлигига, унинг бундай жазога лойиқ эмаслигига йиғлашар эди"¹.

Хисрав, бир томондан, халқ орасида ғавго-тўполон чиқишидан қўрқиб, иккинчи томондан, Фарҳоднинг юзида валийлик нурини кўриб, уни ўлдиришдан ҳайиқиб, ўз ҳукмини бекор қилади – уни Салосил кўрғонига банди этади.

Ҳомиднинг тухмати билан Отабек ва Мирзакарим қутидорни Худоёрхонга қарши исён чиқаришда айблаб қўлга оладилар ҳамда сўроқ учун Марғилон қушбегиси ҳузурига келтирадилар. "Отабекда тушинмасликдан бошқа ўзгариш сезилмаса ҳам қутидор жуда қўрққан, ранги ўчкан эди" (71). У қушбегининг барча саволларига босиқлик ва бепарволик билан жавоб қайтаради:

"... - Айтингизчи, қирқ хунлаб Марғилонда қолишингизнинг сабаби нима эди?

- Маълумки, ҳозир Тошканд қамал (муҳосара) ҳолатидадир. Шундай вақтда Тошкандга қайтиш ўзи ақлсизлик бўлар эди.

- Қорачопончи бўлганингиз учун, - деди истехзо қилиб қушбеги, - қипчоқ оғайнилардан қўрқдингизми?

- Сўзингизга тушунолмаيمان, - деди қулиб Отабек. Бу гапни оддий кишига айткандек қилиб сўзлади. Қутидор унинг бу айткан гапидан эмас, қулишидан ниҳоят даражада қўрқувга тушиб, ўзида иссиғлик-совуғлик бир ҳолат ҳис эткан эди. Ҳокимларга гарчи тўғри бўлганда ҳам дағалроқ сўз айтиш ўлимни тилаш билан тенг эди. Ўтаббой қушбеги замона ҳокимларининг тузути бўлса ҳам, кўп бўлмаса озроқ уларнинг таъсири бунда ҳам бор эди.

¹ Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1989. - 516; 519-520-бетлар (Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда саҳифасини қавс ичида кўрсатиш билан кифояланамиз).

- ... Мен сизнинг қиличингиз остида ўлимдан кўрқиб ёки сизга хушомат учун сўзламай, ҳукумат кишиларимиз орасида тушинадирган бир одам бўлганлигингиз важдан отамнинг ҳам ўзимнинг қандай фикр ва маслак кишиси эканлигимизни айтиб ўтмакчи бўламан: биз на кипчоқларга тарафдор бир киши ва на шаҳарлик оғайниларга..." (72-74).

Қушбеги томонидан ўлим жазоси эълон қилинганда, Отабек " - Ҳақсиз жазо, - деб кулимсираб кўяди... Қутидор эса, "чин ўлик тусига кириб" (95), ўзини йўқотиб кўяди.

Отабек Кўкон хони ҳузурига чақирилиб, иккинчи марта сўроқ қилинганда ҳам, "тахт устига кўндирилган жонлик Худоёр хайкал"нинг (122) оталиғи бўлган "Мусулмонқулдек маккор тулки"га (121) рўпара бўлганда ҳам довдираб қолмайди, аксинча ўзининг дадиллиги билан уларни ҳайратга солади.

"Отабек ҳудайчи орқасидан кириб хонга таъзим қилди ва қўл боғлаб тўхтади-ю, Отабек Мусулмонқул отини, унинг йиртқичлигини яхши билса ҳам, аммо шахсан ўзини кўрмаган, шунинг учун хоннинг ёнидаги ҳоконга илтифот этмади. Унинг бу илтифотсизлиги Мусулмонқулга асарсиз қолмади-да, аччиғи устига аччиғ, кек устига кек қўшилди ва шулар ичида ясалиб чиққан бир истехзо илжайиш ва бир товуш билан:

- Менга қаранг, бек йигит, - деди. Отабек ўзига қарағач: - Сиз ким бўласиз? - деб сўради. Ул хануз бояғи масхара ҳолатда эди.

- Мен – Отабек.

- Дунёда Отабекдан кўпи борми, сиз қандай Отабек?

- Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли.

- Ҳа-а-а, шундоғ денг-чи... Тошқандлик Юсуфбек ҳожиким, Азизбегимизнинг гумаштаси бўлган зоти шарифнинг ўғиллари?

Отабек бу чўлтоқ супургини таниди ва унинг истехзоларини пайқади. Ул бундан сўнгги кўргулигини тамом маъноси билан онглаб, маъносиз бу саволларга жавоб бериб улгуришдан сукутни хайрлик топди. Гуё ўзининг бу сукути билан Мусулмонқулга маънолик бир жавобни ифода қилар эди. Чиндан ҳам, Мусулмонқул бу сукутдан таҳқирланди, тутуни кўкка кўтарилар экан, бақирди:

- Нега жавоб бермайсан?

- Сиз мени қандай таниган бўлсангиз-бўлингиз, мен ўшандоғ кишининг ўғлиман, - деди бек. - Мен билан отам сиз билан қушбегига бир неча турлик бўлиб танилсак-да, ўз виждонимиз олдида бир турликкинадирмиз! Шунинг

учун сиз тилаган тарафингизга ҳукм қилингиз-да, буйруғингизни бераверингиз!

Мусулмонқулнинг юзидаги бояғи аччиғлар ерини бир завқланиш вазияти олди. Кулимсираш ичида Отабекни кузатар экан:

- Дав юрагинг бор экан, йигит... Хайфки гуноҳинг бўйнингда, - деди ва чақирди: - Жаллод!" (122-123)

Отабекнинг довюраклиги, жассрати ва қаҳрамонлиги муаллиф томонидан таъриф-тавсиф этилмайди, балки асар қаҳрамонларининг ҳайрат-ҳаяжони орқали ифодаланади. Чунончи, дўстининг уч душманга қарши бир ўзи кураш олиб борганини эшитганда уста Алим тонг қолиб: "Субҳоноллоҳ! Қандай юрагингиз бор экан, Отабек!" (253) - деб хитоб қилади. Унинг бу ишини "ақллар ишонмаслик қаҳрамонлик" (253) сифатида баҳолайди. Уста Алимдан "арслон юраклик Отабек"нинг (260) қаҳрамонлигини билган қутидор, "бир томондан, даҳшатка тушса, иккинчи жиҳатдан, Отабекнинг дав юрагига ҳайрон қолар эди" (261). Эру хотин алламаҳалгача Отабекнинг "фавқуллодда юраки"ни мақтаб, унинг ҳақиқа дуо қилиб ўтирадилар.

Михинбону билан Ширинни, уларнинг аркони давлатини гадо кийимидаги Фарҳоднинг фаришталарникидек хулқу одоби, чуқур билими ва кенг дунёқараш, ҳушмуомаласи, назокати ҳайратга солади. Улар Фарҳоднинг оддий одам эмаслигини англай бошлайдилар.

"Михинбону унга меҳрибончиликлар кўрсатиб, кўнглини кўтарарди. Ҳар дамда бир у шафқат билан сўз ҳам қотиб қўярди. Фарҳод эса уялганидан икки кўзи ерга тикилган эди. Унинг салобати, одоби халқни ҳаяжонга соларди. У ўзини тоғ олдидаги хас ва кўкат, деб биларди. Гоҳо саволларга адаб билан жавоб ҳам бериб қўяр, ҳар сўзи тиниқ инжудай эди. Унинг гапирган гапларидан ақли, зийраклиги, юзидан эса бутун фаҳму фаросати билиниб турарди" (482-483).

Михинбонунинг ўз шарафига уюштирган зиёфатда эса Фарҳод май таъсирида дадилланиб, маликанинг илму ҳунарда баркамол қизлари билан савол-жавоб қилиб, нечоғлик билим ва салоҳияти борлигини намоён қилади ва барчани яна бир ҳайратга солади. "Унинг аслида табиати тоза, зехни баланд бўлгани учун замон уни камолот эгаси қилган эди. Фарҳод ўзининг шу равшан таъбидан келиб чиқиб, ҳар бир қизга унинг ўз фанига оид саволлар берарди. Унинг ўртага ташлаган масалалари шу вақтгача ҳеч эшитилмаган масалалар бўлгани учун санамлар жавобга ожиз қолдилар. Улар шубҳага сабаб бўлган жумбоқларни еча олмагач, Фарҳод уларни ўзи ечиб берарди.

Унинг гап-сўзларининг чиройлилиги олдида идрок деган нарсa қусурли, унинг ҳар бир сўзи гавҳардай тоза эди. Гап-сўзлардаги маъноларнинг ниҳоятда нозиклиги базмдагиларни ҳам ақлу ҳушидан ажратиб қўйган эди.

Михинбону Фарҳоднинг гапларидан ҳайрон, эшитган сари ўзини йўқотиб борарди. Фарҳоднинг сўзларидан илоҳий сирлар зоҳир бўлар, жамолидан эса шахзодалиги аён бўлиб борарди...

Билимлар билан тарбия топган, ҳамма билимдонларнинг бошлиғига бошлиқ Михинбону билдики, бу тошйўнар йигит гавҳарли тождан бошини олиб қочиб юрган экан. Шундан кейин у унинг салобати олдида ўзини паст, сўзлари олдида ўз сўзларини тубан сезди" (489).

Шундан кейин Михинбону тахтдан тушиб, Фарҳодга таъзим қилади ва унинг тахтта чиқиб ўтиришини ўтинади. Фарҳод бунга кўнмагач, ўзи ерга тушиб, Фарҳоднинг ёнига ўтиради. "Бону ичида ўйларди: "Бу ғамнок йигитдек бир тоза гавҳарнинг бошқа топилиши мумкин эмас. Менга унинг бугун феъл-атвори маълум бўлди. Унинг иши ростлик, ҳунари тозалик экан. Ширинга бир марта қарашга ҳам тоб бермаяпти. Чунки унинг хароб бўлган жони чиқишга яқинлашди. Бу инсон суратидаги малақдир. Унинг гавдасида фариштага ўхшашлиги аниқ кўриниб турибди" (480).

Отабек ҳам Зиё шоҳичиникида бўлган меҳмондорчиликда ўзининг билимдонлиги, кенг дунёқараши, чуқур ва маъноли сўзлари, гўзал хулқи, ўзини тутиши, камтар-камсуқумлиги, яхши билим ва тарбия олганлиги билан даврадагиларнинг олқишига сазовор бўлади:

"Мажлис Отабекнинг Шамай таассуротини мароқ билан эшиткан, шу кунгача ҳеч кимдан эшитилмаган унинг фикрларига ажабланган эди. Истикбол қайғуси тушига ҳам кирмаган бу Туркистон оталари Отабекнинг даруни дилдан чиқариб айткан гапларидан ҳиссасиз қолмадилар...

Отабек мажлиска тамоман янги ва эшитилмаган фикрларни сўзлаб кетти, улар бекнинг оғзига анқайишиб қолган эдилар. Дарҳақиқат, ўз ора битмас низоъларнинг асли маншаъини ул яхши онглаб таҳлил қилар ва дуруст қиймат берар эди. Унинг шу йўсун мулоҳаза ва фикрлари мажлиска чувалган ишнинг учини топиб бергандек бўлиб, лафзан бўлмаса ҳам маънан уларнинг таҳсин ва олқишларини олди.

Отабек хуфтан намози учун таҳорат олишга меҳмонхонадан чиқган эди, унинг кетича:

- Отасининг боласида, - деб Зиё шоҳичи меҳмонларга қараб қўйди.

- Умри узоқ бўлсин, - деди Акрам ҳожи, - йигитларимиз ичида энг ақллиги экан... Агарда хон кўтариш маним кўлимда бўлса эди, хон қилиб Отабекни кўтарар эдим... Ўзи ўқуганми?

Бу махтовлар билан терисига сиғмай кеткан Ҳасанали жавоб берди:

- Тошканд Беклар беги мадрасасининг пешқадам муллабаччаларидан эди, лекин уч йилча бўлди, хўжамиз мадрасадан олиб, савдо ишига қўйдилар.

- Худо ҳар нарсадан ҳам берган йигит экан, - деди кутидор.

Аҳли мажлис Отабекни кўкларга кўтариб махтар эди..." (18-20).

Отабекнинг "қиз ёқтирмаслик" сабабидан хануз уйланмай келаётганини эшитган Хомиднинг Ҳасаналига қарата: "Балки бегингизнинг кўнгли хон қизидадир" (20), - деган истехзосига жавобан бўлгуси қайнотаси Мирзакарим кутидор айтади: "Отабек хон қизига лойиқ бир йигит экан" (21).

Мирзакарим кутидорникида меҳмон бўлган Отабекни унинг чўриси Тўйбека ҳам оғзидан суви оқиб таъриф-тавсиф этади:

" - Нах сиз ёш меҳмонни кўрмабсиз, дунёга келмабсиз, - деди Тўйбека ўнгу терс ош чайнаб, - бир чиройлик, бир ақлик, тагин ўзи ҳаммадан юқорида ўлтуратур; ҳали йигирмага ҳам бормағандир, мўйлаби ҳам эндигина чиқа бошлаган... Нах бизга куяв бўладирган йигит экан, - деди ва Кумушка қараб қулиб қўйди...

Кумушбибининг сезилар-сезилмас кулимсирашидан ёқутдек иринлари остидаги садафдек оқ тишлари кўриниб кетди эрсада, бироқ унинг бу ҳоли тезлик билан тундликқа алишинди...

Тўйбека Кумушнинг тундланишини эламади:

- Эй... синглим, ҳали сен билмайсан, - деди, - у йигитни бир кўргинда, ҳу деб кета бергин... сен тугил, шу ёшим билан меним ҳам унга текким келди, - деди ва хохлаб юборди.

Кумушбиби чирт этиб юзини Тўйбекадан ўтирди.

- Тезроқ тегиб қолинг.

- Кошки эди тегалсам, - деди Тўйбека, - мен унинг бир тукига ҳам арзимаيمان. Аммо сен бўлсанг, унинг билан тенглашар эдинг..." (32-33).

Отабекни шарафловчи, унинг Кумуш учун энг муносиб куёвгина эмас, балки марғилонлик йигитлар орасида беназир эканлигини тасдиқловчи фикрлар бу сўзлар билан тугамайди.

Меҳмонлар кетгач, энди Офтобойим эридан Отабек ҳақида суриштиради:

“ - Чиройлик йигит, ақлик йигит, деб махтай-махтай Тўйбеканинг ичаги узилди, у ким эди?

- Меҳмонимиз ўша эди, - деди қутидор, - тошкандлик Юсуфбек ҳожи отлиғ яқин ошнамнинг ўғли.

- Тўйбеканинг махтаганича борми ўзи?

- Бор, - деди қутидор ва ғиталанди, - худо кишига ўғул берса, шундайини берсинда.

Офтоб ойим кула-кула Тўйбеканинг Отабек тўғрисида сўзлаган гапларини ва Кумуш билан бўлган можаросини сўзлаб чикди. Қутидор ҳам кулгидан ўзини тўхтатолмас экан:

- Тентагингнинг акли бало, киройи куявинг шундоғ бўлса, - деди” (33-34).

Бош қаҳрамоннинг ҳар томонлама баркамол бўлиши халқ оғзаки ижоди намуналари учун ҳам бегона эмас. Аммо бу масала мумтоз Шарқ адабиёти, хусусан ўзбек адабиёти ва, айниқса, Алишер Навоий дostonларида устувор адабий тамойил даражасига кўтарилган. Модомики, биз ушбу бобда “Фарҳод ва Ширин” дostonи билан “Ўткан кунлар” романидаги эпик қаҳрамонларни ўзаро муқояса қилаётган эканмиз, уларнинг баркамол шахс сифатида китобхонга тақдим этилаётган жиҳатларини четлаб ўтолмаймиз. Алишер Навоий учун бош қаҳрамон биринчи навбатда маънавий юксак, хушсурат ва ҳар томонлама билимдон киши бўлиши муҳимдир. У Фарҳодни шунчалик адабий асар қаҳрамони эмас, балки халққа ибрат намунаси бўлган шахс сифатида тақдим этишни ўзига мақсад қилиб олган. Фарҳоднинг тилга олинган фазилатлари севги ва муҳаббатга садоқати ва жасорати билан қўшилаб, уни қарийб идеал қаҳрамон даражасига кўтарган. Навоий ўз қаҳрамонининг ана шу фазилатларини кашф этиш мақсадида эпик тасвир восита ва йўлларини ишлаб чиққанки, бундан – устоз анъанасидан Абдулла Қодирий ҳам баҳраманд бўлган ва у шу анъаналарни давом эттиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Фарҳод ва Отабекни бир-бирига боғлаб турувчи жиҳатлардан яна бири – уларнинг халқларварлиги. Фарҳод – шахзода, Отабек ҳам ҳукуматда баланд мартабада турувчи бир кишининг, ўзига тўқ хонадоннинг фарзанди бўлсада, ҳар иккаласи ўзининг фуқаропарварлиги, эл хизматига камарбасталиги, юрт қайғусига эшлиги билан алоҳида ажралиб туради.

... Ёшлигидан халқни ўйлаши, унинг оғирини енгиллатишга уриниши, “кўнгли эл озоридан озор” топиши, “эл андуҳидан ғамнок” бўлиши, филдан

ҳам кучли эканлигига қарамай, чумолига ҳам озор бермаслиги, тақдир зарбаларини ўзига олиши сингари фазилатлар Фарҳоднинг элим деб, юртим деб яшайдиган фидойи кишилар тоифасига мансуб эканлигидан далолатдир.

Фарҳод – фавқулодда хусусиятлари, алоҳида истеъдодига қарамай, сира халқдан ажралмаган, таркидунё қилмаган, аксинча, “Дил ба ёру даст ба қор” шиорига қатъий амал қилган қаҳрамон. У ҳамиша халқ хизматига камарбаста бўлишни, элга манфаат етказишни ўйлайди. Бу нарса, айниқса, унинг Ширинни излаб, Арманияга бориб, тоғ қазувчиларнинг оғир ва самарасиз меҳнатини кўрганида намоён бўлади:

Хунарни асрабон неткумдур охир,

Олиб тупроққа му кеткумдур охир?!

У кўнглидан ана шу даъватни кечириб, “мазлум ситамкаш” халққа ёрдамга шошилади...

Бу – Навоийнинг инсонпарварлик қарашлари тизимидаги энг муҳим нуқта. Шоир ақидасига кўра, инсоннинг инсонлиги, аввало, унинг ижтимоий фаоллиги, халққа фойда келтириши, элнинг оғирини енгил қилиши билан белгиланади. Жамиятга фойдаси тегмайдиган, халқ ғамини ўз ғами деб билмайдиган одам – одам деб аталишга нолойиқдир:

Одамий эрсанг, демагил одами

Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами.

Шоирнинг бу машҳур байти гарчанд “Ҳайрат ул-аброр” достонидан олинган бўлсада, Фарҳод образининг моҳиятини очади, унинг халққа бағишланган ҳаётининг бош шиори ўлароқ жаранглайди. Дарвоқе, Ширин ҳам одамийликни ошиқликдан устун қўяди:

Манга не ёру не ошиқ ҳавасдур,

Агар мен одам ўлсам, ушбу басдур¹.

Зиё шоҳичиникидаги меҳмондорчиликда Отабек Шамай таассуротларини сўзлар экан, бошқарув тизимидаги қолоқликлар, бошбошдоқликлар, зулм-зўрлик, порахўрлик ва бошқаларни танқид қилиб, жумладан, шундай дейди:

“ - Шамайга бормасимдан илгари ўз ҳукуматдорлигимизни кўриб, бошқалар ҳам шундайдир, деб ўйлар эдим, - деди бек, - лекин Шамай маним бу фикримни ост-уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади. Мен

¹ Навоий Алишер. Асарлар. Ўн беш томлик. 7-том. Фарҳод ва Ширин. – Т.: Бадий адабиёт, 1964. – 247-бет

Ўриснинг идора ишларини кўриб, ўз идорамизнинг худди бир ўйинчик бўлганлигини иккунор этишка мажбур бўлдим...

Бизнинг идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кетаберса, ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди. Шамайда эканман, қанотим бўлса, ватанимга учсам, тўппа-тўғри хон ўрдасига тушсамда, ўриснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам арзимни тингласада, барча элга ёрлиғ ёзиб, ўриснинг идора тартибини дастуруламал этишка буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрисники билан бир қаторда кўрсам... Аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда ўйлаганларим, ошиққанларим ширин бир ҳаёл эмиш. Бу ерда сўзимни эшиткучи бирав ҳам бўлмади, бўлсалар ҳам: “Сенинг орзунгни шу хонлар эшитадими, шу беклар ижро қиладими?” - деб мени маънос қилдилар. Илгарироқ мен уларнинг гапига бовар қилмай юрсам ҳам сўнгидан тўғри сўзни айтканларини билдим. Дарҳақиқат, мазористонда “хайя ала-фалаҳ” (“нажотга шошилишлар” - Н.С.) хитобини қим эшитар эди” (18).

Бутун бошқарув тизгинини ўз қўлига олган, халққа беҳад жабру зулмлар қилиб, қорачопон (ўзбеклар) ва қипчоқларни бир-бирига гижгижлаган, эл орасида фитна-ғалаён кўзгаган қўғирчоқ хон Худоёрнинг қайнотаси ва оталиғи бўлган Мусулмонқулнинг кирдикорларини фош этиб, Отабек шундай дейди:

“...Модомики, ўз ғарази йўлида истибдод орқали эл устига ҳукмрон бўлгучилар йўқотилмас эканлар, бизга нажот йўқдир; магар шундай ғаразчиларни улар ким бўлсалар ҳам иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши ва холис одамларни ўтқузиш нажотимизнинг ягона йўлидир” (19).

Қипчоқ қирғинидан қайғуришлари, Тошкент ҳокимининг маслаҳатчиси сифатида отасини ҳам бу фожиага айбдор билиб, унга таъна қилиши ҳам Отабекнинг халқ дарду ғами билан яшаган бир инсон эканлигини кўрсатади.

Фарҳод ҳам, Отабек ҳам мард, жасур ва танги кишилар. Улар ҳатто ўзларидан бир неча баробар кучли душманни енга оладиган даражадаги шижоатга эга. Уларнинг бундай баҳодирликларига дўстлари ҳам, душманлари ҳам тан берадилар. Лекин ҳар иккаласи ҳам макр-ҳийла олдида ожиз. Бу, уларнинг инсон зотида ўта ишонувчанликларидан келиб чиқади. Натижада иккаласи ҳам усталик билан тўқилган хиёнат тўрига тушади. Маккорлар “Ширин ўлди”, деган ёлғон хабар тарқатиб, Фарҳоднинг ўлимига сабаб бўлган бўлсалар, сохта талоқ хати уюштириб, Отабек ва Кумушни бир неча муддатга бир-биридан жудо этадилар.